

11540

ॐ श्रीः ॐ

8/4/21

विद्वद्भार्य्य-नारायणपंडितेन संगृहीतः—

हितोपदेशः ।

स च

बाबु ठाकुर प्रसाद गुप्त बुक्सेलर,
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

इत्यनेन प्रकाशितः ।

मूल्य १ रुप्यकम् ।

HITOPDESH,

COLLECTION OF NARAYAN PANDIT.

SRI
NAR

PUBLISHED BY-

B. THAKUR PRASAD GUPTA

Bookseller.

Kachourigali, Benares.

Price Re. 1.

PRINTED BY

B. Thakur Prasad Gupta .

At the Bombay Press, Benares City

श्रीहरिः शरणम् ।

हितोपदेशः ।

प्रस्ताविका ।

सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥ १ ॥ ←
श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाठ्यं संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ २ ॥ ←
अजरामरपत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्पुना धर्ममाचरेत् ॥ ३ ॥ ←
सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
अहार्यत्वादनर्घत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ४ ॥ ←
संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।
समुद्रमिव दुर्घर्षं नृपं भाम्यमतः परम् ॥ ५ ॥ ←
विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्म- ततः सुखम् ॥ ६ ॥ ←

विद्या शास्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।

आद्या ^{सुवि} हास्याय ^{ते} वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ७ ॥

यत्नवे ^{भाजने} लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।

कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥ ८ ॥

मित्रलामः सुहृद्भेदो विग्रहः संधिरेव च ।

पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद्ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ॥ ९ ॥

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र
सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूप-
तिरेकदा केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं श्रुत्वा—

‘अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।’

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥१०॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभृत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु ‘यत्र चतुष्टयम्’ ॥ ११ ॥

इत्याकुर्यात्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमु-
न्मार्गगामिनां शास्त्राननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजाचिन्त-
यामास—

‘कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ।

कारणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडेव केवलम् ॥१२॥

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।

सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥१३॥

किं च ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥१४॥

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसात्रमाद्यस्य ।

तेनाम्ना यदि सुतिनि बद्ध चन्द्या कीदृशी नाम ॥ १५ ॥

अपि च ।

दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।

विद्यायामर्थलामे च मातुरुचार एव सः ॥ १६ ॥

अपरं च ।

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोजपि च ॥ १७ ॥

पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः क्वाप्यतिदुष्करम् ।

तस्य पुत्रो भवेद्दशयः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥१८॥

अर्थानामो नित्यमरोगिता च

प्रियञ्च भार्या प्रियवादिनी च ।

वरयश्च पुत्रोर्ज्यकरी च विद्या

पङ् जीवलोकस्य सुरानि राजन् ॥ १९ ॥

को धन्यो बहुभिःपुत्रैः कुललापूरणाढकैः ।

वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता ॥ २० ॥

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥ २१ ॥

अनभ्यासे विपं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
 विपं सभा दग्धस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ २२ ॥
 यस्य कस्य प्रसूतोऽपि गुणवान्पूज्यते नरः ।
 धनुर्वीशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥ २३ ॥
 हां हां पुत्रक नाधीतं सुगतैतासु रात्रिषु ।
 तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि ॥ २४ ॥

तत्कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम् ।
 आहारनिद्राभयमैयुनं च
 सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
 धर्मो हि तेषामधिको विशेषो
 धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ २५ ॥

यतः ।

धर्मार्थिकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
 अजागलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २६ ॥

यच्चोच्यते—

आयुः कर्म च विचं च विद्या निघनमेव च ।
 पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्मस्यस्यैव देहिनः ॥ २७ ॥

किं च ।

अवश्यं भाविनी भावा भवन्ति मदतामपि ।
 नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ २८ ॥

अपि च ।

यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्वथा ।

इति चिन्ताविषयोऽयमगदः किं न पीयते ॥ २६ ॥

एतत्कार्याक्षमाणां केषांचिदालस्यवचनम्

न दैवमपि सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।

अनुद्योगेन तैलानि तिलैभ्यो नाप्नुमर्हति ॥ ३० ॥

अन्यच्च ।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

दैवेन देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ३१ ॥

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥ ३२ ॥

तथा च ।

पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते ।

तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ३३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निघिमग्नः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ३५ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
 न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥३६॥
 मातृपितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।
 न गर्भव्युत्तिमात्रेण पुत्रो भवति पण्डितः ॥ ३७ ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी-वेन बालो न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ ३८ ॥
 रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥३९॥
 मूर्खोऽपि शोभते तावत्सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किञ्चिन्न भाषते ॥ ४० ॥

एतच्चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसर्भा कारितवान् । राजो-
 वाच—‘भो भोः पण्डिताः’ श्रूयताम् । अस्ति कश्चिदेवंभूतो
 विद्वान्यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनामनधिगतशास्त्रा-
 णामिदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ॥ यतः

काचः काञ्चनसंसर्गादङ्ग्रे मारकतो द्युतिम् ।

तथा सत्संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥४१॥

उक्तं च—

हीयते हि मन्तिस्तात हीनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्येथ विशिष्टताम् ॥ ४२ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्र

यत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाब्रवीत्—‘देव’ महाकुलसंभृता एते राज
पुत्राः तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते । ततः ।

नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत्
न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते वकः ॥ ४३ ॥

अन्यथ ।

अस्मिस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते ।

आकरे पन्नरागोणां जन्म काचमण्येः कृतः ॥ ४४ ॥

अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नीतिशास्त्राभिज्ञानकरि-
ष्यामि । राजा सविनयं पुनरुवाच—

कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सर्वां शिरः ।

अस्मापि याति देवत्वं महद्दिमः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४५ ॥

अन्यथ ।

यथोदयगिरेर्द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्संनिधानेन हीनवृर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४६ ॥

गुणा गुणत्रेषु गुणा भवन्ति

ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः ।

समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ४७ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तःप्रमाणम्’इ
त्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणोबहुमानपुरःसरं पुत्रान्समर्पितवान्।

इति प्रस्ताविका ।

मित्रलाभः ।

अथ प्रासादशृङ्गे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्र-
स्तावक्रमेण स पण्डितोऽब्रवीत्—

‘काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि
राजपुत्रैरुक्तम्—‘आर्य, कथ्यताम्, । विष्णुशर्मावाच—
‘शृणुत । संप्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते यस्यायमाद्यः श्लोकः—

असाधना वित्तहीना युद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि कामकर्मसृगाखुवत् ॥ २ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—‘कथमेतत् ।, विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति गोदावरीतीरेविशालः शान्मली तरुः तत्र नानादि-
ग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिदवस-
न्नायां रात्रावस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके
चन्द्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्विती-
यमायान्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्याचिन्तयत्—‘अद्य
प्रातरेवानिष्टदर्शनं जातम् । न जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति
इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः । यतः ।

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थामशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३ ॥

अन्यच्च । विषयिणामिदमवस्यं कर्तव्यम् ।
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥ ४ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान्विकीर्य जालं विस्तीर्यम्
स च प्रच्छन्नो भूत्याः स्थितः । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवा
नामा कापोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पस्त्रांस्तण्डुलकणा
नवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलुब्धान्कपोता-
न्प्रत्याह—‘कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां संभवः ।
तन्निरूप्यतां तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । प्रायेणानेन
तण्डुलकणलोभेनास्माभिरपि तथा भवितव्यम् ।

षडङ्गणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण सं प्राप्तः पथिकः स मृतो यथा’ ॥ ५ ॥

कपोता ऊचुः—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा १ ।

‘अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् । एको वृद्धव्याघ्रः
स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे व्रते—‘भो भोः पान्थाः, इदं
सुवर्णकङ्कणं गृह्णीताम् ।’ ततो लोभाकृष्टेन केनचित्पान्थेना-
लोचितम्—‘आग्नेनैतत्संभवति । किंत्वस्मिन्नात्मसन्देहे प्रवृ-
त्तिर्न विधेया । यतः ।

अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।

यत्रास्ते विपसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ६ ॥

किन्तु सर्वत्रार्थाजिने प्रवृत्तिः संदेह एव । तथा चोक्तम्—

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ७ ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं व्रते—‘कुत्र त्वं कङ्कणम् ।’
व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोऽब्रुवत्—‘कथं मारा-
त्मके त्वयि विश्वासः ।’ व्याघ्र उवाच—‘शृणु रे पान्थ’
प्रागेव पीयनदशायामतिदुष्टं च आसम् । अनेकगोमानुपाणां
वधान्मे पुत्रा मृता दाराश्च । वंशहीनश्चाहम् । ततः केनचि-
द्वार्मिकेणाहमादिष्टः—दानधर्मादिकं चरतु भवान् ।’ तदु-
पदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाताबुद्धो गलितनखदन्तो न
कथं विश्वासभूमिः । यतः ।

विद्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ८ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्वेव तिष्ठति ॥ ९ ॥

मम चैताव्यालोभविरहो येन स्वहस्तस्थमपि मुकर्णकङ्कणं यस्मै
कस्मैचिदातुमिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति
लोकप्रवादो दुर्निवारः । यतः ।

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीशुपदेशिनीम् ।

प्रमाणयति नो धर्मो यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥१०॥

मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणुः—

मरुस्थाल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।

दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥ ११ ॥

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १२ ॥

अपरं च ।

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अन्यच्च ।

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोप्यवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १४ ॥

त्वं चातीव दुर्गतस्तेन तत्तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम् । तथा
चोक्तम्—

दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।

व्याधितस्पोषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौपधैः ॥ १५ ॥

अन्यच्च ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥१६॥

तदत्र सरसि स्नात्वा मुवर्षकङ्कणं गृहाण । ततो यावदसौ

तद्वचःप्रतीते। लोभात्सरःस्नातुं प्रविशति तावन्महापङ्केनिमग्नः
पलायितुमवमः। पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्—‘अहह’
महापङ्के पतितोऽसि। अतस्त्वामहमुत्थापयामि। इत्युक्त्वा
शनैः शनैरुषगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः पान्योचिन्तयत्—

‘न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते

यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ १७ ॥

किं च।

अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानामव क्रिया।

दुर्भगावरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥ १८ ॥

तन्मयो भद्रं न कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः। यथा
क्षुक्तम् —

नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां शृङ्गिणां तथा।

विश्वासो नैव वर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १९ ॥

अपरं च।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः।

अतोत्य हि गुणान्सर्वान् स्वभावे मूर्ध्नि वर्तते ॥२०॥

अन्यत्र

ए हि गगनत्रिहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशःकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी।

विधुरपि विधियोगाद्गस्यते राहुणासौ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥२१॥

इति चिन्तयन्नेयासौ व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च । अतो-
ऽहं व्रथीमि—‘कङ्कणस्य तु लोभेन’ इत्यादि । अतः सर्वथा
विचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः ।

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ २२ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित्कपोतः सदर्यमाहा—‘आः, किमेवमुच्यते
पृद्धानां वचनं ब्राह्मणापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेऽप्यप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

यतः ।

शङ्कामिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥ २४ ॥

ईर्ष्या घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परमाग्योपजीवी च पडेते दुःखमाग्निः’ ॥ २५ ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः । यतः ।

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।

छेत्तारः संशयार्या च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥२६॥

अन्यच्च ।

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहरच नाशरच लोभः पापस्य कारणम् ॥२७॥

अन्यच्च ।

असंभवं हेममृगस्य जन्म

तथापि रामो खलुमे भृगाय ।

प्रायः सभापन्नविपत्तिकाले

धियोऽपि पुंसां मालिना भवन्ति ॥ २८ ॥

अनन्तरं सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः । ततो यस्य वचनात्तत्रा-
चलम्बितारतं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति । यतः ।

न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् :

यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २९ ॥

तस्य तिरस्कारं कृत्वा चित्रग्रीव उवाच—'नायमस्य दोषः ।
यतः ।

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।

मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ३० ॥

अन्यच्च ।

स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।

न तु भीतपरित्राणवन्तुपालगमपण्डितः ॥ ३१ ॥

विपत्काले विस्मय एक कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमत्रलम्ब्य
प्रतीकारशिचन्त्यताम् । यतः ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३२ ॥

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो रथेच धीरत्वम् ।

तं भवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अन्यत्र ।

पङ् दोषाः पुरुषेणेह हन्तव्या भूतिमिच्छिता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३४ ॥

इदानीमप्येषं क्रियताम् । सर्वे रेफचित्तीभूयजालमादायोड्डी

यताम् । यतः

अल्पानामति धस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणस्त्वमापन्नैर्वध्यन्ते मत्तदन्तितनः ॥ ३५ ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।

तुपेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तन्दुलाः ॥ ३६ ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पतिताः ।

अनन्तरं सन्धापः सुदूराजालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्वा-

चचिन्त्यत्-

‘संहतास्तु हरन्त्येते मम जालं विहंगमाः ।

यदा तु निपतिष्यन्ति बशमेष्यन्ति मे तदा’ ॥ ३७ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु सव्याधोनिवृत्तः ।

अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोताञ्जसुः ‘किमिदानीं
कर्तुमिच्छितम् ।’ चित्रग्रीव उवाच—

‘माता मित्रं पिता चेति स्वभावात्त्रितयं हितम् ।

कार्यकारणतरुचान्ये भयन्ति हिठशुद्धयः ॥ ३८ ॥

तदस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूपिकराजो गण्डकीतीरे
चित्रवने निवसति । सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति ।’ इत्यालो-
च्य सखे हिरण्यकविवरसमीपं गताः । हिरण्यकरश्च सर्वदाऽ-
पायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति । ततो हिरण्यकः
कपोतावपातमयाचकितस्तूष्णीं स्थितः । चित्रग्रीव उवाच-
‘सखे हिरण्यक, किमस्मान्न संभाषसे ।’ ततो हिरण्यकस्त-
द्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससंभ्रमं बहनिःसृत्याब्रवीत्—‘श्राः
पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समापातः ।

यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३९ ॥

पाशाबद्धांश्चैतान्दृष्ट्वा सचिस्मयः क्षणं स्थित्वोवाच—‘सखे,
किमेतत् ।’ चित्रग्रीवोऽब्रवीत्—‘सखे’ अस्माकंप्राक्तनजन्मक-
र्मणः फलमेतत् ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यच्च च शुभाशुभमात्मकम् ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

सावच्च सत्र च विधातृवशादुपैति ॥४०॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१ ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकथित्रग्रीवस्य बन्धनं छेतुं सत्वरमुपसर्पति
चित्रग्रीव उवाच—‘मित्र, मा भयम् । अस्मदाधितानामेपांताव-
त्पाशांश्छिन्नन्धि, तदा मम पाशां पश्चाच्छेत्स्यसि ।’ हिरण्यको
उप्याह—‘अहमल्पशक्तिः । दन्ताश्च मे क्रोमलाः तदेतेषां पाशां
श्छेतुं कथं समर्थः । तद्यावन्मे दन्ता न न्युटयन्ति तावत्तव
पाशां छिनन्धि । तदन्तरमेषामपि बन्धनं यावच्छङ्क्यं
छेत्स्यामि ।’ चित्रग्रीव उवाच—‘अस्त्वेवम् । तथापि यथा-
शक्त्येतेषां बन्धनं खण्डय ।’ हिरण्यकेनोक्तम्—‘आत्मपरि-
त्यागेन यदाधितानां परिरक्षणं तत्रनीतिविदां सम्मतम् । यतः

भापदर्धे धनं रघेदारान्घेद्वनैरपि

आत्मनं सततं रघेदारैरपि घनैरपि ॥ ४२ ॥

अन्यत्र ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तामिह्नता किं न हतं रघता किं न रचितम् ॥४३॥

चित्रग्रोव उवाच—‘सखे, नितिस्तावदीष्टरयेव । किंत्वहमस्म-
दाश्रितानां दुःखंसोढुं सर्वथाऽसमर्थः । तेनेदं व्रीमि । यतः ।

घनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमिचे वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ४४ ॥

अथमपरश्च साधारणो हेतुः ।

जातिद्रव्यगुणानां च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद्भविष्यति ॥ ४५ ॥

अन्यथा ।

विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम् ।

तन्मे प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्ममाश्रितान् ॥ ४६ ॥

किं च, ...

मांसमूत्रपुरीपास्थिनिमित्तेऽस्मिन्कलेवरे ।

विनश्वरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे ॥४७॥

अपरं च पश्य ।

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्तु किम् ॥४८॥

यतः ।

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥४९॥

इत्याकार्यं हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन्नम्रवीत्—‘साधु

मित्र, साधु । अनेनाश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं
त्ययि युज्यते । एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि
ततो हिरण्यकः सर्वान्सादरं संपूज्याह 'सखे चित्रग्रीव, सर्वथाश्च
जालबन्धनविधौ दोषमाशङ्कयात्मन्यवज्ञा न कर्तव्या । यतः ।

योऽधिकाद्योजनशतात्पर्यतीहामियं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पर्यती ॥५०॥

अपरं च ।

॥ शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं ॥

॥ गजभृजंगभयोरपि बन्धनम् ॥

॥ मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां ॥

॥ विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥५१॥

१ - २० + २०० = २२०

अन्यच्च ।

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संग्राप्नुवन्त्वापदं

वध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलामे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥५२॥

इति प्रयोध्यातिथ्यं कृत्वालिङ्ग्य च चित्रग्रीवस्तेन संग्रेपितो
यद्येष्टदेशान्तपरिवारो ययौ हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च

पर्यमूपिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥ ।

अथलघुपतनकनामा काकः सर्ववृत्तान्तदर्शीसाश्चर्यमिदमाह
 'अहो हिरण्यक' श्लाघ्योऽसि । अतोऽहमपि त्वया सहमैत्रीमि-
 च्छामि । अतो मां मैत्र्येणानुग्रहीतुमर्हसि । एतच्छ्रुत्वाहिरण्य
 कोऽपि विचराम्यन्तरादाह—'कस्त्वम् ?' स ब्रूते—'लघुपतनक
 नामा बापसोऽहम् ।' हिरण्यकोविहस्याह—'का त्वया सह
 मैत्री । यतः ।

यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत्

अहमन्नं भवान्मोक्षा कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥

अपरं च ।

मद्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम् ।

मृगालात्पाशवद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः' ॥ ५५ ॥

बापसोऽब्रवीत्—'कथमेतत् ।' हिरण्यकः कथयति—

कथा २ ।

'अस्ति मगधदेशो चम्पकवती नामारण्यानी । तस्यां चिरा-
 न्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । ए च मृगः स्वेच्छया
 आम्यन्हृष्टपुटांगः केनचिच्छृगालेनावलोकितः । तं दृष्ट्वा
 मृगालोऽचिन्तयत्—'आः कथमेतन्मांसं मुललितं अक्षयामि ।
 भवतु । विरवासं तावदुत्पादयामि ।' इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत्
 'मित्र, कुशलं ते ?' मृगेणोक्तम्—'कस्त्वम् ?' स ब्रूते—
 'क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । अत्रारण्ये बन्धुहीनो मृतवनि-

यसामि । इदानीं त्वां मित्रमासाद्य पुनः सवन्धुर्जीवलोकं
 प्रविष्टोऽस्मि । अधुनातवानुचरणे मया सर्वथा भवितव्यम् ।'
 मृगेणोक्तम्—'एवमस्तु ।' ततः पश्चादस्तंगते सवितरि भग-
 यति मरीचिसालिनी सौ मृगस्य वासभूमिं गतौ । तत्र चम्प-
 कवृक्षशाखायां सुषुद्धिनामा-काको मृगस्य चिरमित्रं निवसति
 सौ दृष्ट्वा काकोऽवदत्—'सखे चित्राङ्ग, कोऽयं द्वितीयः ?'
 मृगोब्रूते—'जम्बुकोऽयम् । अस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः ।' काक
 ब्रूते—'मित्र' अकस्मादागन्तुना सह मैत्री न युक्ता । तथा
 चोक्तम्—

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः' ॥ ५६ ॥

तथाइतुः—कथमेतत् ।' काकः कथयति—

कथा ३ ।

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनास्त्रि पर्वते महापर्कटीशृङ्गः ।
 तस्य फोडरे देवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो जरद्गवनामा
 गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्गृध्रवासिनः
 पक्षिणःस्वाहारात्किंचित्किंचिदुद्गृह्यत्य ददति । तेनासौ जीवति
 अथ कदाचिदीर्षकर्णनामा मार्जारः पविशावं कान्मचितुं तत्रा-
 गतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पविशावकैर्मर्षार्तःकोलाहलःकृतः
 तच्छ्रुत्वा जरद्गवेनोक्तम्—'कोऽयमायाति ।' दीर्षकर्णो

गृध्रमवलोक्य समयमाह—‘हा, हतोऽस्मि । यतः ।’

तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितम् ॥ ५७ ॥

अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तद्भवतु । तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुगच्छामि ।’ इत्यालोक्योपसृत्याब्रवीत्—‘आर्य, त्वामभिवन्दे ।’ गृध्रोऽब्रवीत्—‘कस्तवम् ।’ सोऽब्रवीत्—‘माजरीऽहम् ।’ गृध्रो ब्रूते—‘दूरमपसर । नो चेद्दन्तव्योऽसि मया ।’ माजरीऽब्रवीत्—‘श्रूयतां तावदस्मद्भवनम् । ततो यद्यहं वक्ष्यस्तदा हन्तव्यः । यतः ।’

जातिमात्रेण किं कश्चिद्वन्यते पूज्यते च्चचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽथवा भवेत् ॥ ५८ ॥

गृध्रो ब्रूते—‘ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि ।’ सोऽब्रवीत्—‘अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायीब्रह्मचारीचान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इतिपक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति । अतो भवद्भयो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मश्रोतुमिहागंतः । भवन्तरचैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिंहन्तुमुद्यताः । गृहस्थधर्मश्चैषः ।’

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्तुः पार्ष्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५९ ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः पूज्य एव
यतः ।

घृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च घृणुता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छ्रियन्ते कदाचन ॥ ६० ॥

अपरं च ।

निगुणेष्वपि सन्धेषु दया कुर्वन्ति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनः ॥६१॥ X

अन्यथा ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिर्वतते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६२ ॥

अन्यथा ।

उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः ।

पूजनीयो यथायोग्यं सर्वदेवमयोऽतिथिः' ॥ ६३ ॥

गृध्रोऽवदत्—'मानारो हि मांसरुचिः । पक्षिशावकारचात्र
निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि ।' तच्छ्रुत्वा मानारो भूमि
स्पृष्ट्वा कर्णां स्पृशति । ब्रूते च—'मया धर्मशास्त्रं ध्रुत्वा
वीतरागेणोदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम् । परम्परं
निवदमानानापि धर्मशास्त्राणाम् अहिंसा परमो धर्म' इत्यत्रै
कमत्यम् । यतः ।

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च ये ।
 सर्वस्थाश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६४ ॥
 एक एव सुहृद्दमो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ६५ ॥
 योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
 एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६६ ॥
 मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
 शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्षितम् ॥ ६७ ॥

शृणु पुनः ।

स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।
 अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् ॥ ६८ ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः ।

ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय
 मृत्यहं खादति । येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तेविल-
 पद्भिरितस्तो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः
 कोटरान्निःसृत्य वहिः पलायितः । पश्चात्पक्षिमिरितस्ततो
 निरूपयद्भ्रिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तरं
 त ऊचुः—‘अनेनैव अस्दगवेनास्माकं शावकाः खादितः
 इति सर्वैः पक्षिमिर्निश्चित्य शुद्धो व्यापादितः । अतोऽहं
 ब्रवीमि—‘अज्ञातकुलशालस्य’ इत्यादि ॥ इत्याकर्ण्यस

जम्बुकः सकोपमाह—‘मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञात-
कुलशील एव । तत्कथंभवता सहैतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं
वर्धते ।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमापते ॥ ६९ ॥

अन्यच्च ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ७० ॥

यथायं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगोऽब्रवीत्—
किमनेनोत्तरेण । सर्वे रेकत्र विशम्भालापैः सुखिभिः स्थी-
यताम् । यतः ।

न करिचत्कस्यधिन्मित्रं न करिचत्कस्यचिद्रिपूः ।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७१ ॥

काकैनोक्तम्—‘एवमस्तु ।’ अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशं
गताः ।

एकदा निमृत्तं मृगालो ब्रूते—‘सखे, अस्मिन्वनैकदेशे
सस्यपूर्णक्षेत्रमस्ति । तदहं त्वां नीत्वा दर्शयामि ।’ तथा
कृते सति मृगः अत्यहं तत्र गत्वा सस्यं खादति । अथ
क्षेत्रपतिना तद्दृष्ट्वा पाशो योजितः । अनन्तरं पुनरागतो
मृगः पार्श्वद्वोऽचिन्तयत्—‘को मामितः कालपाशादिव

व्याधपाशात्त्रातुं मित्रादन्यः समर्थः ।' अत्रान्तरे जम्बुकस्त-
 प्रागत्योपस्थितोऽचिन्तयत्—'फलिता तावदस्माकं कपटप्रव-
 न्धेन मनोरथसिद्धिः । एतस्योत्कृत्यमानस्य मांसासृगिलता-
 न्तस्थीनि मयावश्यं प्राप्तव्यानि । तानि बाहुल्येन भोजनानि
 भविष्यन्ति ।' मृगस्तं दृष्टोल्लसितो ब्रूते—'सखे, छिन्धि
 तावन्मम बन्धनम् । सत्वरं श्रायस्व माम् । यतः ।'

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृषे शुचिम् ।

भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ७२ ॥

अपरं च ।

उत्सवे व्यवसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ७३ ॥

जम्बुको मुहुर्मुहुः पाशं विलोक्याचिन्तयत्—'दृढस्तावदयं
 बन्धः ।' ब्रूते च—'सखे स्नायुनिर्मिता एते पाशाः ।
 तदद्य भङ्गारकवारे कथमेतान्दन्तैः स्पृशामि । मित्र, यदि
 चित्ते नान्यथा मन्यसे तदा प्रमाते यत्त्वया वक्तव्यं तत्कर्त-
 व्यम् ।' इत्युक्त्वा तत्समीपे आत्मानमाच्छाद्य स्थितः सः ।
 अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले मृगमनागतवलोक्ष्ये तस्ततो-
 ऽन्विष्य तथाविधं दृष्ट्वा च—'सखे, किमेतत् ।' मृगेशो
 क्तम्—'अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलमेतत् । तथा चोक्तम्—

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।

विपत्संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ७४ ॥

काको व्रूते—‘स वञ्चकाकास्ते ।’ शृगोखोक्तम्—‘मन्मांसार्थं
तिष्ठत्यत्रैव ।’ काको व्रूते—‘उक्तमेव मया पूर्वम् ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विरवासकारणम् ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ७५ ॥

दीपनिर्वाणगन्धं च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम् ।

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः ॥७६॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विपद्भ्रमं पयोमुखम् ॥७७॥

ततः काको दीर्घं निःश्वस्य‘श्ररे वञ्चक, किं त्वया पाप-
कर्मणा कृतम् । यतः ।

संलापितानां मधुरैर्वचोभि-

मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम् ।

आशावर्ता श्रद्धतां च लोके

किमर्थिनां वञ्चयितव्यमस्ति ॥ ७८ ॥

उपकारिणि विथल्ये शुद्धमती यः समाचरति पापम् ।

तं जन्मसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं बंधसि ॥ ७९ ॥

दुर्जनेन समं सरूपं प्रीतिं चापि न कारयेत् ।

उष्णो दहति चाङ्गारः सौतः कृष्णायते करम् ॥८०॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानाम् ।

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमासं

कर्णे कलं कमपि रौति शनैर्विचित्रम् ।

छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः

सर्वं खलस्य चरित्रं मशकः करोति ॥ ८१ ॥

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विरवासकारणम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदि हालाहलं विषम् ॥ ८२ ॥

अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तं प्रदेशमागच्छन्काके-
नावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तम्—‘सखे मृग, स्वम-
त्मानं मृतवत्संदर्श्य घातेनोदरं पूरयित्वा पादाभ्युत्थित्वा
तिष्ठ । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं पलायि-
ष्यसि’ । मृगस्तथैव कारुचनेन स्थितः क्षेत्रपतिना हर्षो-
त्फुल्ललोचनेन तथाविधो मृगं आलोकितः आः, स्वयं
मृतोऽसि, इत्युक्त्वा मृगं बन्धनान्मोचयित्वा पाशान्प्रहीतुं
सयत्नो बभूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वरमुत्थायं
पलायितः । तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपतिना क्षिप्तेन लगुडेन
शृगालो हतः । तथा चोक्तम्—

त्रिमिर्वपैस्त्रिमिर्मासैस्त्रिमिः पचैस्त्रिमिर्दिनेः ।

अत्युत्कृष्टैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ॥ ८३ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—‘भक्ष्यमक्षकयोः श्रुतिः इत्यादि ॥ काकः

पुनराह—

‘भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।

त्वयि जीवति जीवामि चित्रग्रीव इवानध ॥ ८४ ॥

अन्यथ ।

तिरश्चामपि विश्वासो दष्टः पुष्टः पुण्यैककर्मणाम् ।

सतां हि साधुशीलत्वात्स्वभावो न निवर्तते ॥ ८५ ॥

किं च ।

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया, ॥८६॥

हिरण्यको ब्रूते—‘चपलस्त्वम् । चपलेन सह स्नेहः सर्वथा न
कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—

मार्जारो महिषो मेषः काकः कापुरुषस्तथा ।

विश्वामात्प्रभवन्त्येते विश्वासस्तत्र नोचितः ॥ ८७ ॥

किं चान्यत् शत्रुपक्षो भवानस्माकम् । उक्तं चैतत्—

शत्रुणा न हि संदध्यात्सुस्त्रिष्टेनापि संधिना ।

सुतप्तमपि पानीर्यं शमयत्येव पावकम् ॥ ८८ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सत् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ८९ ॥

षडक्षक्यं न तच्छक्यं षष्ठक्यं शक्यमेव तत्र ।

नोदके शकटं याति न च नोर्गच्छति स्थले ॥ ९० ॥

अपरं च ।

महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।

भार्यासु च विरक्तासु तदन्तं तस्य जीवतम् ॥ ६१ ॥

लघुपतनको व्रूते—, श्रुतं मया सर्वम् । तथापि मम चैतव्या-
न्संकल्पस्तत्रया सह सौहृद्यमवरयं करणीयमिति । नो चेदना-
हारेणात्मानं व्यापादयिष्यामि । तथा हि ।

मृष्यटवत्सुखमेधौ दुःखसंधानरच दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यरचाशु संशेयः ॥ ६२ ॥

किं च ।

द्रवत्यात्सर्वलोहानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।

भयाल्लोमान् च मूर्खार्णा संगतं दर्शनात्सत्वाम् ॥ ९३ ॥

किं च ।

नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः

अन्ये च दरिकाकारा चहिरेव मनोहराः ॥ ६४ ॥

स्नेहच्छेदेऽपि साधूनां गुण्या नायान्ति विक्रयाम् ।

भंगेऽपि हि मृणालानामनुवधन्ति तन्तवः ॥ ९५ ॥

अन्यच्च ।

शुचित्वं लघुम्

दाक्षिण्यं च

सामान्यं

॥९६॥

एतैर्गुणैरुपेतो मवद

तद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको वहिर्निःसृत्याह—‘आप्यायितोऽहं
भयतानेन वचनामृतेन । तथा चोक्तम् —

घर्मातिं न तथा सुशीतलज्जलाः स्नानं न मुक्तावली
न श्रीखण्डविलेपनं मुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् ।

प्रीत्या सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः

सद्युक्त्या च पुरस्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ॥९७॥

अन्यथा ।

रहस्पमेदो याञ्चा च नैष्ठुर्यं चलच्चित्ता ।

क्रोधो निःसत्यता घृतमेठन्मित्रस्य दूषणम् ॥ ९८ ॥

अनेन वचनक्रमेण तदेकदूषणमपि त्वयि न लक्ष्यते । यतः ।

पदुत्वं सत्यवाचित्वं कथायोगेन युष्यते ।

अस्तन्वत्यमचापत्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ९९ ॥

अपरं च ।

अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत्स्यच्छान्तरात्मनः ।

प्रयततेऽप्यथा वाणी शत्रोपहतचेतसः ॥ १०० ॥

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यद्दुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ १०१ ॥

तद्भवतु भवतोऽभिमत्तमेव ।’ इत्युक्त्वा हिरण्यको मन्त्र्यं
विधाप भोजनविशेषैर्वायसं संतोष्य विचरं प्रेषितः । वापसो
ऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रमृति तयोरन्योन्याहारप्रदानेन

कुशलप्रदनेत्रिंश्रम्भालापैश्च कालोऽतिवर्तते ।

एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—‘सखे, कष्टतरल-
भ्याहारमिदं स्थानं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुमिच्छामि ।
हिरण्यको ब्रूते—मित्र, क्व गन्तव्यम् । यथा चोक्तम्—

चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

मा समीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥१०२॥

वायसो ब्रूते—‘अस्ति सुनिरूपितस्थानम् ।’ हिरण्यकोऽबदत्-
‘किं तत् ।’ वायसो ब्रूते—‘अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूरगौराभि-
धानं सरः । तत्र चिरकालोपाजितः प्रियसुहृन्मेमन्थराभिधानः
कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति । यतः ।

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं वृणाम् ।

धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥ १०३ ॥

स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति ।’ हिरण्यकोऽप्याह—
‘तत्किमत्रावस्थाय मया कर्तव्यम् । यतः ।

यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवः

न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १०४ ॥

अपरं च ।

लोकयात्रां भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥१०५॥

तत्र मित्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।

ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥ १०६॥
ततो मामपि सत्र नय ।' अथ वायसस्तत्र तेन मित्रेण सह
विचित्रालापैः सुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो मन्थरो
दूरादवलोक्य लघुपतनकस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय भूपि
कस्यातिथिसत्कारं चकार । यतः ।

पालो वा यदि वा धृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥१०७॥

गुरुरभिर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥१०८॥

वायसोऽवदत्—'सखे मन्थर, सविशेषपूजामस्मै विधेहि ।
यतोऽयं पुण्यकर्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यकनामा
भूपिकराजः । एतस्य गुणस्तुति जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पराजो
न कदाचित्कथयितुं समर्थः स्यात् । इत्युक्त्या चित्रप्रीवो-
पारूपानं वर्णितवान् । मन्थरः सादरं हिरण्यकं संपूज्याह-
'मद्र, आत्मनो निर्जनवनागमनकारणमारूपातुमर्हसि ।
हिरण्यकोऽवदत्—'कथयामि । श्रूयताम् ।

कथा ४ ।

अस्ति नम्पकामिधानायां नगर्यां परिव्राजकवसथः । तत्र
गूढाकणो नाम पग्त्राट् प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्ट-

मित्रान्नसहितं मित्रापात्रं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्वपिति । अहं
 च तदन्नमुत्प्लुत्य प्रत्यहं भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसु-
 हृदीणाकर्णो नाम परिव्राजकः समायातः । तेन सह कथा
 प्रसङ्गावस्थितो मम प्रासार्थं जर्जरवंशणण्डेन चूडाकर्णो
 भूमिमंठाडयत । वीणाकर्ण उवाच—‘सखे, किमिति मम
 कथाविरक्तोऽन्यासक्तो भवान् ।, चूणाकर्णेनोक्तम्—‘मित्र, नाहं
 विरक्तः । किन्तु पश्यायं मूपिको ममापकारी सदा पात्रस्थं
 मित्रान्नमुत्प्लुत्य भक्षयति ।, वीणाकर्णो नागदन्तकं विलो-
 क्त्वाह—‘कथं मूपिकः स्वल्पवलोऽप्येतावद्दूरमुत्पतति ।
 केनापि कारणेन भवितव्यम् । तथा चोक्तम् ।

अकस्माद्युवती वृद्धं केशेष्व्वाकृष्य चुम्बति ।

पतिं निर्दयमालिङ्ग्य हेतुरत्र भविष्यति, ॥१०९॥

चूडाकर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् । वीणाकर्ण कथयति—

कथा ५ ।-

अस्ति गौडीये कौशाम्बी नाम नगरी । तस्यां चन्दनदा
 सनाम वणिङ् महाधनी निवसति । तेन पश्चिमे वयसि पत्न्या
 नेन कामाधिष्ठितचेतसा धनदर्पाल्लीलावती नाम वणिकपुत्री
 परिणीता । सा च मकरकेतोर्विजय वैजयन्तीव यौवनवती
 वभूव । स च वृद्धपतिस्तस्याः संतोषाय नाभवत् । यतः ।
 शशिनीव हिमार्तानां घमार्तानां रवाविव ।

मनो न रमते स्त्रीणां जराजीणेन्द्रिये पतौ ॥ ११० ॥
अन्यच्च ।

पलितेषु हि दृष्टेषु पुंसः का नाम कामिता ।
मैषज्यमिव मन्यन्ते यदन्यमनसः स्त्रियः ॥ १११ ॥

स च वृद्धपतिस्नस्यामतीवानुरागवान् । यतः ।
धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृता सदा ।
वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेष्योऽपि गरीयसी ॥ ११२ ॥

नोपमोक्तुं न च त्यक्तुं शक्नोति विषयाञ्जरी ।
अस्थि निदर्शनः श्वेव जिह्वा लेढि केवलम् ॥ ११३ ॥

अथ सा लीलावती यौवनदर्पादतिक्रान्तकुलमर्यादा
केनापि धणिकपुत्रेण सहानुरागवती बभूव । यतः ।

स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिपात्रोत्सवे संगति-
गोष्ठी पूरुषसन्निधावनियमा वासो विदेशे तथा ।

संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसकृद्वृत्तेर्निजायाः चतिः
पत्पुर्वार्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुःस्त्रियाः ॥ ११४ ॥

अपरं च ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
स्वप्रधान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि पट् ॥ ११५ ॥
स्थानं नास्ति चणं नास्ति नास्ति प्रार्थयित्वा नरः ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ ११६ ॥

न स्त्रीणामप्रियः कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते ।

गावस्त्रयमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ ११७ ॥

अपरं च ।

घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।

तस्माद्घृतं च घृहि च नैकत्र स्थापयेद्व्युधः ॥११८॥

न लज्जा न विनीतत्वं न हासिण्यं न भीरुता ।

प्रार्थनाभाव एवैकं सतीत्वे कारणं स्त्रियाः ॥ ११९ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥१२०॥

एकदा सा लीलावती रत्नावलीकिरणकधुरे पर्यङ्गे तेन
षण्णिकपुत्रेण सह विश्रम्भालापैःसुखासीना तमलक्षितोपस्थितं
पतिमवलोक्य सहसोत्थाय केशेष्व्वाकृष्य गाढमालिङ्ग्य चुम्बि-
तवती तेनावसरेण जारश्च पलायितः । उक्तं च ।

उशाना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेदं बृहस्पतिः ।

स्वभावेनैव तच्छास्त्रं स्त्रीबुद्धौ सुप्रतिष्ठितम् ॥ १२१ ॥

तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनो कुट्टन्यचिन्तयत्—‘अकस्मा-
दियमेनमुपगूढवती’ इति । ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परि-
ज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता । अतोऽहं ब्रवीमि—
‘अकस्माद्युवती बृद्धम्’ इत्यादि ॥ भूपिकवलोपस्तम्भेन केनापि
कारणेनात्र भवितव्यम् । क्षणं विचिन्त्य परिव्राजकेनोक्तम्—
‘कारणं चात्र धनबाहुल्यमेव भविष्यति । यतः ।

धनवान्यलवौलोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभृत्त्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ १२२ ॥

ततः खनिग्रमादाय तेन धिवरं खनित्वा चिरसंचितं मम धनं
शृङ्गीतम् । ततः प्रभृति निजशक्तिहीनः सस्योत्साहरहितः
स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं मन्दं मन्दमुपसर्परचूडाक-
र्णेनावलोकितः । ततस्तेनोक्तम्—

‘धनेन यलवौलोके धनाद्भवति पण्डितः ।

पश्यैनं मृषिकं पापं स्वजातिसमर्ता गतम् ॥ १२३ ॥

किंच ।

अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेघसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥१२४॥

अपरं च ।

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमौल्लोके यस्यार्थाः ॥ हि पण्डितः ॥१२५॥

अन्यच्च ।

अपुत्रस्य शृङ्गं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।

मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥१२६॥

अपरं च ।

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम ।

सा पुद्गिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥१२७॥

एतत्सर्वमाकार्यं मया लोचितम्—‘ममात्राद्यस्थानमायुक्तमिदानीम् । यच्चान्यस्मादेतद्बृहत्तान्तकथनं तदप्यनुचितम् । यतः अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वञ्चनं चापमानं च मतिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥

अपि च ।

आयुर्विज्ञं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैयुनमेपजम् ।

तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः ॥ १२९ ॥

तथा चोक्तम् ।

अत्यन्तविमुखे दैवे व्यर्थे यत्ने च पौरुषे ।

मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत्कुतः सुखम् ॥ १३० ॥

अन्यच्च ।

मनस्वी अग्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ।

अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् ॥१३१॥

किं च ।

कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः ।

सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विशीर्येत वनेऽथवा ॥ १३२ ॥

यच्चात्रैव याञ्चया जीवनं तदतीव गर्हितम् । यतः ।

वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितोऽनलः ।

नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥ १३३ ॥

दारिद्र्याद्वियमेति ह्यीपरिगतः सत्त्वात्परिश्रयते ।
 निःसत्त्वः प्ररिभूयते परिमाचान्निर्वेदमापद्यते ।
 निर्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते
 निवृद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥१३४॥

किं च ।

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं ।
 वरं फलेभ्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।
 वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्पेष्वभिरुचि-
 वरं भिक्षाशिल्पं न च परधनास्वादनसुरम् ॥१३५॥
 वरं शल्या शाला न च खलु वरो दुष्टवृषभो-
 वरं वैश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधूः ।
 वरं घातोऽण्ये न पुनरविषेकाधिपपुरे-
 वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानंगमुपगमः ॥१३६॥

अपि च ।

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव नमो वरेव लावण्यम् ।
 हरिहरकथेव दूरितं गुणशतमप्यथिता हरति ॥ १३७ ॥
 इति विमृश्य 'तत्किमहं परपिराडेनात्मानं पोषयामि । कष्टं
 मोः । तदपि द्वितीयं मृत्युदासम् । यतः ।

पद्मवप्रादि पाण्डित्यं ऋषिकीर्तं च भयुनम् ।
 भोजनं च पराधीनं तिलः पुंसां विडम्बनाः ॥१३८॥

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथसायी ।

यञ्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' ॥१३९॥

इत्यालोच्यापि लोभात्पुनरप्यर्थं ग्रहीतुं ग्रहमकरवम् । तथा
चोक्तम्—

‘लोभेन युद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषातो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ १४० ॥

ततोऽहं मन्दं मन्दमुपसर्पस्तेन वीणाकर्णेन जर्जखंशाखण्डेन
ताडितरघाचिन्तयम्—

‘धनलुब्धो ह्यसंतुष्टोऽनियतास्माज्जितेन्द्रियः ।

सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥ १४१ ॥

तथा च ।

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानद्गूढपादस्य ननु चर्माश्रितेव भूः ॥ १४२ ॥

अपरं च ।

संतोषामृतवृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च घावताम् ॥ १४३ ॥

किं च ।

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येनाशाः पृष्ठतः कृत्वा नैरारयमवलम्बितम् ॥ १४४ ॥

अपि च ।

असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहन्यथम् ।

अनुक्तकलीषयश्चनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १४५ ॥

यतः ।

न योजनशतं दूरं पाष्यमानस्य तृष्णया ।

संतुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः ॥ १४६ ॥

तदत्रावस्थोचितकार्यं परिच्छेदः श्रेयान् ।

को धर्मो भूतदया किं सौख्यमरोगिता जगति जन्तोः ।

कः स्नेहः सद्भावः किं पाण्डित्यं परिच्छेदः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापन्नाः विपत्तयः ।

अपरिच्छेदकर्तृणां विपदः स्युः पदे पदे ॥ १४८ ॥

त्यजेदकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थे स्वात्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १४९ ॥

अपरं च ।

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वर्जं वा भयोत्तरम् ।

विचार्यं सलु पर्यामि तत्सुरं यत्र निर्धृतिः ॥ १५० ॥

इत्यालोच्याहं निजैर्नवनमागतः । यतः ।

वरं धनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं

हुंमालयं पञ्चफलाभ्युमोजनम् ।

तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये घनहीनजीवनम् ॥१५१॥

ततोऽस्मत्पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्त्यानुगृ-
हीतः । अधुना च पुरायपरस्परया भवदाश्रः स्वर्ग एव मया
प्राप्तः । यतः ।

संसारविपवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले ।
काव्यामृतरसास्वादः संगमः सुजनैः सह ॥ १५२ ॥

मन्थर उवाच—

अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं
आयुष्यं जललोलविन्दुचपलं फेनोपमं जीवितम्
धर्मं यो न करोति निन्दितमतिः स्वर्गार्गिलोद्घाटनं
पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥१५३॥
युष्माभिरतिसंचयः कृतस्तंस्यायं दोषः । शृणु ।
उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥१५४॥

अन्यच्च ।

यदधोऽधः चित्तौ वित्तं निचखान मितंपचः ।
तदधो निलयं गन्तुं चक्रे पन्थानमग्रतः ॥१५५॥

अन्यच्च ।

निजसौख्यं निरुन्धानो यो जनार्जनमिच्छति ।

परार्थमारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनम् ॥१५६॥

अपरं च ।

दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि ।

मशामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥१५७॥

अन्यच्च ।

असंभोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः ।

अस्येदमिति संबन्धो हानौ दुःखेन गम्यते ॥१५८॥

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वित्तं शौर्यम् ।

वित्तं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं लोके ॥१५९॥

उक्तं च ।

कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।

परय संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥१६०॥

तादाहतुः—‘कथमेतत् ।’ मन्थर कथयति—

कथा ६ ।

आसीत्कल्याणकटकंवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स
 वैकदा मृगमन्विष्यमाणो विन्ध्याटवीं गतवान् । ततस्तेन
 व्यापादितं मृगमादाय गच्छता घोराकृतिः शूकरो दृष्टः । तेन
 व्याधेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेणाहतः । शूकरेणापि
 घनघोरगर्जनं कृत्वा स व्याधो मुष्कदेशे हतः संरिद्धन्नद्रुमइव
 भूमौ निपपात । यतः ।

जलमग्निर्विषं शास्त्रं क्षुद्रधाधिः पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥१६१॥

अथ तयोः पादास्फालनेन सर्पोऽपि मृतः । अधानन्तरं दीर्घरात्रौ नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी तान्मृतान्मृगव्याधसर्पशूकरानपश्यत् । अचिन्तयच्च—‘अहो’ अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्थितम् । अथवा ।

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवापान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥१६२॥

तद्भवतु । एषां मासैर्मासत्रयं मे सुखेन गमिष्यति ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।

अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥१६३॥

ततः प्रथमयुञ्जतायामिदं निःस्वादु फोदण्डलग्नं स्नायुवन्धनं खादामि’ इत्युक्त्वा तथा कृते सति छिन्ने स्नायुवन्धन उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरात्रः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘कर्तव्यः संचयो नित्यम्’ इत्यादि ॥

तथा च ।

यद्दाति यदरनाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥१६४॥

किं च ।

यद्दासि विशिष्टेभ्यो यच्चारनासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ १५ ॥
यातु । किमिदानीमतिक्रान्तोपवर्णनेन । यतः
नाप्राप्यमभिवाच्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्स्वपि न गृह्णन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥१६६॥
तत्सखे, सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । यतः ।
शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा
यस्तु^३ क्रियावान्पुरुषः तु विद्वान्
सुचिन्तितं चौषधमातुराणां
न नाममात्रेण करोत्परोगम् ॥ १६७ ॥

अन्यच्च ।

न स्वल्पमप्यध्यवसायमीरोः
करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्तवल्गुस्थितोऽपि
प्रकाशयत्यर्धमिह प्रदीपः ॥ १६८ ॥

तदत्र सखे, दशाविशेषे शान्तिः फरणीया । एतदप्यतिकष्टं
त्वया न भन्तव्यम् । यतः

राजा कुलभूधिप्रा भन्निगरच पयोधरा

स्थानभ्रष्टा न शोमन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ॥१६९॥
इति विज्ञाय भतिमानस्वस्थानं न परित्यजेत् । कापुरुष
वचन भेतत् । यतः ।

स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।

सत्रैव निघनं यान्तिः काकाः कापुरुषामृगाः ॥१७०॥

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

पद्मं ध्यानखलाङ्गलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरेस्तृष्णां छिनत्यात्मनः १७१॥

अपरं च ।

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १७२ ॥

अन्यच्च ।

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १७३ ॥

अन्यच्च ।

उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं

क्रियाविधिर्ज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढसीहृदं च

लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥१७४॥

विशेषतश्च ।

विनाप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं

समायुक्ताऽप्यर्थैः परिभ्रमपदं याति कृपणः ।

स्वभावादुद्भूतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां

धृतिं सैर्ही किं रथा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥१७५॥

धनवानिति हि मदो मे किं गतविभवो विपादमुपयासि ।

करनिहतकण्डुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥१७६॥

अपरं च ।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यानि योषितः ।

किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १७७ ॥

धुरयथं नातिचेष्टेन सा हि धात्रैव निर्मिता ।

गर्भादुपतिते जन्तौ मातुः प्रस्रवनः स्तनौ ॥१७८॥

अपि च सखे,

येन शुक्लीकृता हंसा शुक्राश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्ति विधास्यति ॥१७९॥

अपरं च सतां रहस्यं शृणु मित्र,

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु

मोहयन्ति च संपत्तौ कथमर्याः सुखावहाः ॥१८०॥

अपरं च ।

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रचालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १८१ ॥

यतः ।

यथा क्षामिषमाकाशे पक्षिमिः स्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले नक्रैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १८२ ॥

राजतः सलिलादग्ने श्चोरतः स्वजनादपि ।

स्वयमर्थवतो नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १८३ ॥

तथा हि ।

जन्मनि क्लेशबहुले किं तु दुःखमतः परम् ।

इच्छासम्पद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥१८४॥

अन्यच्च भ्रातः, शृणु ।

धनं तावन्नसुलभं लब्धं कृच्छ्रेण रक्ष्यते ।

लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥१८५॥

तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।

तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् १८६

अपरं च ।

यद्यदेव हि वाञ्छेत ततो वाञ्छा प्रवर्तते ।

प्राप्त एवार्थतः सोऽर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥१८७॥

किं बहुना मम पक्षपातेन । मयैव सहात्र कालो नीयताम् ।

यतः ।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्त्वणभङ्गुराः

परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् १८८॥

इति श्रुत्वा लघुपत्तनको ब्रूते—‘धन्योऽसि मन्थर, सर्वथा

श्लाघ्यगुणोऽसि । यतः ।

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।

गजानां पङ्कयग्रानां गज्जा एव घुरंधराः ॥१८९॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां

स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा ;

नाशामिमङ्गाद्विमुखाः प्रयान्ति' ॥१९०॥

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसन्ति ।

अथ कदाचिच्चित्राङ्गनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य मिलितः । ततः पश्चादायान्तं मृगमवलोक्य भयं संचिन्त्य मन्थरो जलं प्रविष्टः । भूपिकश्च विवरं गतः । काकोऽप्युड्डीय वृत्तमारूढः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यायातीत्यालोचितम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः । मन्थरेणोक्तम्—'मद्रम् । मृग, स्यागतम् । स्वेच्छयोदकाघाहारोऽनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम् । चित्राङ्गो ब्रूते—'लुब्धकत्रासितोहं भवतां शरणमागतः भवद्भिः सह सख्यमिच्छामि ।' हिरण्यकोऽब्रूत्—'मित्रत्वं तावदस्माभिः सह भवतायत्नेन मिलितम् । यतः ।

औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।

रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥१९१॥

तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषं स्थीयताम् ।' तच्छ्रुत्वा मृगः
सानन्दो भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलासन्नतः
रुच्छायायामुपविष्टः । अथ मन्थरेणोक्तम्—'सखे मृग,
एतस्मिन्निर्जने घने केन त्रासितोऽसि । कदाचित्किं व्याधाः
संचरन्ति ।' मृगेणोक्तम्—'अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो
नाम नरपतिः । स च दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभा-
गानदीतीरे समावासितकटकौ वर्तते । प्रातश्च तेनाप्रागत्य
कर्पूरसरःसमीपे भवतिव्यमिति व्याधानां मुखार्त्किवदन्ती
श्रूयते । तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुकमित्पालोच्य यथा
वसरकार्यमारभ्यताम् ।' तच्छ्रुत्वा कूर्मः सभयमाह—'जलाश-
यान्तरं गच्छामि ।' काकमृगावप्युक्तवन्तौ—'एवमस्तु ।'
ततो हिरण्यकौ विहस्याह—जलाशयान्तरे प्राप्ते मन्थरस्य
कुशलम् । स्थले गच्छतः कः प्रतीकारः । यतः-।

अम्मांसि जलजन्तूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनाम् ।

स्वभूमिः श्वापदादीनां राज्ञां मन्त्री परं चलम् ॥१९२॥

सखे लघुपतनक, अनेनोपदेशेन तथा भवितव्यम् ।

स्वयं वीक्ष्य यथा वज्रा पीडितं कुचकुड्मगतम् ।

वणिक्पुत्रोऽभवद्दुःखी त्वं तथैव भविष्यसि' ॥१९३॥

त ऊचुः—'कथमेतत्' । हिरण्यकः कथयति—

मित्रलाभः ।

कथा ७ ।

अस्ति कान्यकुब्जविषये वीरसेनो नाम राजा । तेन वीर-
पुरनाम्नि नगरे तुंगवलो नाम राजपुत्रो भोगपतिः कृतः ।
स च महाधनस्तरुण एकदा स्वनगरे श्राम्यन्नतिप्रौढयौवनां
लावण्यवती नाम बणिकपुत्रवधूमालोकयामास । ततः
स्वहर्म्यं गत्वा स्मराकुलमतिस्तस्याः कृते दूर्तो प्रेषितवान् ।
यतः ।

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।

ध्रुवापाकृष्टमुक्ताः श्वणपथगता नीलपद्मस्य एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुपो दृष्टिवाणाः पतन्ति १६४
सापि लावण्यवती तदवलोकनक्षणात्प्रभृति स्मरशरप्रहार-
जर्जरितहृदया तदेकचित्ताभवत् । तथा ह्युक्तम्—

असत्यं साहसं माया मात्सर्यं चातिलुब्धता ।

निर्गुणत्वमशौचत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥१९५॥

अथ दूतीवचनं श्रुत्वा लावण्यत्युवाच—‘अहं पतिव्रता
कथमेतस्मिन्नधर्मे पतिलङ्घने प्रवर्ते । यतः ।

सा मार्या या गृहे दद्या सा मार्या या प्रजावती ।

सा मार्या या पतिप्राणा सा मार्या या पतिव्रता ॥१९६॥

न सा मार्येति वक्तव्या यस्या मर्ता न तुम्यति ।

तुष्टे मर्तरि नारीणां संतुष्टाः सर्वदेवताः ॥ १९७ ॥

ततो यद्यदादिशति मे प्राणेश्वरस्तदेवाहमविचारितं करोमि ।

दूत्योक्तम्—‘सत्यमेतत् ।’ लावण्यवत्युवाच—‘ध्रुवं

सत्यमेतत् ।’ ततो दूतिकया गत्वा तत्तत्सर्वं तुङ्गचलस्याग्रे

निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा तुङ्गचलोऽब्रवीत्—‘स्वामिनानीय

समर्पयितव्येति कथमेतच्छक्यम् ।’

कुड्गन्याह—‘उपायः क्रियताम् । यथा चोक्तम्—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना’ ॥१९८॥

राजपुत्रः पृच्छति ‘कथमेतत् ।’ सा कथयति—

कथा ८ ।

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य

सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म—‘यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते

तदास्माकमेतदेहेन भासचतुष्टयस्य भोजनं भविष्यति । तत्रैकेन

शृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातम्—‘मया बुद्धिप्रभावादस्य मरणं

साधयितव्यम् ।’ अनन्तरं सबन्धकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा

साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच—‘दिव ! दृष्टिप्रसादंकुरु ।’ हस्तीब्रूते—

‘कस्त्वम् । कुतः समायातः ?’ साऽब्रूत्—‘जम्बुकोऽहम् ।

सर्ववर्नवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः ।

यदिना राज्ञावस्थातुं न युक्तं तदत्राटवीराज्येऽभिपेक्तुं
भवान्सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः । यतः ।

यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥१६६॥

अपरं च पश्य ।

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥२००॥

अन्यच्च ।

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥२०१॥

नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा—

जगति परयशेऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कुशमपि विकलं वा व्याधितं चाधनं वा

पतिमपि कुलनारी दण्डमीत्याम्बुपैति ॥२०२॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्त्वरमागम्यतां
देवेन ।' इत्युक्त्वोत्थाय चलितः । ततोऽसौ राज्यलोभाकृष्टः
कर्पूरतिकःशृगालवर्त्मना धान्वमहापंके निमग्नः । ततस्तेन
दस्तिनोक्तम्—'सखे शृगाल, किमधुना विधेयम् । पद्मे
निपतितोऽहं त्रिये । परावृत्त्य वश्य ।' शृगालेन विद्वस्योक्तम्
'त्वं मम पुच्छकावलम्बनं कुत्वोत्तिष्ठ । यन्मद्विचस्य ववसि

त्वया प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयतामशरणं दुःखम् । तथा
चोक्तम्—

यदा सत्संगरहितो भविष्यसि भविष्यसि ।

तदा सञ्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥

ततो महापंके निमग्नो हस्ती शृगालैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—
'उपायेन हि यच्छक्यम्' इत्यादि ॥ ततः कुट्टन्युपदेशेन तं
चारुदत्तनामानं वणिकपुत्रं स राजपुत्रः सेवकं चकार ।
ततोऽसौ तेन सर्वविश्वासकार्येषु नियोजितः ।

एकदा तेन राजपुत्रेण स्नातानुलिप्तेन कनकस्नालंकार
धारिणा प्रोक्तम्—'आधारभ्य मासमेकं गौरवर्तं कर्तव्यम् ।
तदत्र प्रतिरात्रमेका कुलीनां युवतीमानीय समर्पय । सा मया
यथोचितेन विधिना योजयितव्या ।, ततः स चारुदत्तस्तथा
विधां नवयुवतीमानीय समर्पयति । पश्चात्प्रच्छन्नः सन्किमर्थं
करोतीति निरूपयति स च तुंगबलस्तां युवतीमस्पृशन्नेव
दूराद्दस्त्रालंकारगन्धचन्दनैः संपूज्य रक्षकं दत्त्वा प्रस्थापयति
अथ वणिकपुत्रेण तद्दृष्ट्वोपजातविश्वासेन लोभाकृष्टमनसा
स्ववधूर्लावण्यवती समानीय समर्पिषी । स च तगवलस्तां
हृदयप्रियां लावण्यवतीं विज्ञाय ससंभ्रममुत्थाय निर्मरमालिङ्ग्य
निमीलितार्धः पर्यके तथा सह विललास । तदालोक्य
वणिकपुत्रश्चित्रलिखित इवेतिकर्तव्यतामूढः परं विपादमुप-

गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘स्वर्यं वीक्ष्य’ इत्यादि ॥ तथा
त्वयापि भवितव्यम्’ इति । तद्धितवचनमवधीर्य महताभयेन
विमुग्ध इव तं जलाशयमुत्सृज्य मन्थररचलितः । तेषुपि
हिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टं शंकमाना मन्थरमनु गच्छन्ति
ततः स्थले गच्छन्केनापि व्याधेन काननं पर्यटता मन्थरः
प्राप्तः । प्राप्तं तं गृहीत्वोत्थाप्य धनुषि बद्ध्वा भ्रमन्क्लेशा-
स्तुत्पिपासाकुलः स्वगृहामिमुखं चलितः । अथ मृगवायस-
सूपिकाः परं विषादं गच्छन्तस्तमनुजग्मुः ततो हिरण्यकौ
विलापति—

‘एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं

गच्छाम्यहं पारमित्रार्यवस्य ।

तावद्द्वितीयं यमुपस्थितं मे

छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति ॥ २०४ ॥

स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।

तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥ २०५ ॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न आत्मजे ।

विश्वासस्तादृशः पुंसो यादृह मित्रे स्वभावजे’ ॥२०६॥

इति मुहुर्विचिन्त्य अहो दुर्दैवम् । यतः ।

स्वकर्मसंतानविचेष्टितानि

कालान्तरावर्तिशुभाशुभानि ।

इहैव दृष्टानि मयैव तानि

जन्मान्तराण्येव दशान्तराणि ॥ २०७ ॥

अथवेत्यमेवैतत्—

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वस्रुत्पादि भङ्गुरम् ॥१०८॥

पुनर्विमृश्याह—

शाकारातिभयप्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम्

केन रत्नमिदं स्रुष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ २०६ ॥

किं च ।

मित्रं प्रीतरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भयेन्मित्रेण तददुर्लभम्
ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला—

स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकपग्रावा तु तेषां विपत् ॥२१०
इति बहु विलप्य हिरण्यकशिप्रांगलघुपतनकावाह—‘यावदयं
व्याधो यनाश्च निःस्रति तावन्मथरं मोचयितुं यत्रः क्रिय-
ताम् ।’ तावृचतुः—‘सत्परं कार्यमुच्यताम् ।- हिरण्यको
ज्ज्ञे—‘चित्रांगो जलसमीपं गत्वा मृतमित्रात्मानं दर्शयतु
काकश्च तस्योपरि स्थित्वा चञ्च्वा किमपि विलिखतु
नूनमनेन लुब्धकेन तत्र कञ्क्ष्यं परित्यज्य मृगमांसार्थिना
सत्परं गन्तव्यम् । ततोऽहं मन्यरस्य घन्धनं छेत्स्यामि

संनिहिते लुब्धके भवद्भ्यां पलायितव्यम् । चित्राङ्गलघुप-
तनकार्या शीघ्रं गत्वा तथानुष्ठिते सति स व्याधः श्रान्तः
पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्टस्तथाविधं मृगमपर्यत् ततः
कर्तरिकामादाय प्रहृष्टमना मृगान्तिकं चलितः । तत्रान्तरे
हिरण्यकेनागत्य मन्थरस्य वन्धनं छिन्नम् । स कूर्मः सत्वरं
जलाशयं प्रविवेश स मृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय
पलायितः । प्रत्यावृत्त्य लुब्धको यावत्तरुतलमायाति तावत्कूर्म-
मपर्यन्तचिन्तयत्—‘उचितमेवैतन्ममासमीच्यकारिणः । यतः

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥ २११ ॥

ततोऽसौ स्वकर्मवशान्निराशाः फटकं प्रविष्टः । मन्थरादयः
सर्वे त्यक्तापदः स्थस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ॥

अथ राजपुत्रैः सानन्दमुक्तम्—सर्वे श्रुतवन्तः सुखिनो
‘धयम् ।’ सिद्धं नः समीहितम् । विष्णुशर्मोवाच—‘एतावता
भवतामभिलाषितं संपन्नम् । अपरमपीदमस्तु—

मित्रं प्राप्नुत सज्जाना जनपदैर्लक्ष्मीः समालम्ब्यतां

भूपालाः परिपालयन्तु वसुधां शश्वत्स्वधर्मे स्थिताः ।

आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिना वीतिर्नावोद्देव वः

कन्यार्णं कुरुतां जनस्य भगवांरचन्द्रार्धचूडामयिः ॥ २१२ ॥

इति हितोपदेशे मित्रलाभो नाम प्रथमः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

सुहृद्भेदः ।

अथ राजपुत्रा ऊचुः—‘आर्य, मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः । इदानीं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः ।’ विष्णुशर्मोवाच—
‘सुहृद्भेदं तावच्छृणुत, यस्यायमाद्यः श्लोकः—

वर्धमानो महास्नेहो मृगेन्द्रवृषयोर्वने ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः’ ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम्—‘कथमेतत् ।’ विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम वणिकनिवसति । तस्य प्रभुरेऽपि वित्तेऽपरान्वन्धूनतिसमृद्धान्समीक्ष्य पुनरर्थवृद्धिः करणीयेति मतिर्वर्धभूव । यतः ।

अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।
उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥ २ ॥

अपरं च ।

ब्रह्महापि धरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

अन्यत् ।

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाद्य परिहीणम् ।
प्रमदेव हि वृद्ध वृत्तिं नेच्छत्पुपगृहीतुं लक्ष्मीः ॥ ४ ॥

किं च ।

शालस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

संतोषो भीरुत्वं षड् व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ५ ॥

यतः ।

संपदा सुस्थितमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥

अपरं च ।

निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरिन्दनम् ।

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयैत्पुत्रमीदृशम् ॥ ७ ॥

तथा चोक्तम् ।

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवक्षयात् ।

रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्भृद् तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥ ८ ॥

यतोऽलब्धमिच्छामोऽर्थर्योगादर्थस्यप्राप्तिरेव । लब्धस्याप्यर-
क्षितस्य निधेरपि स्वयं विनाशः । अपि च । अवर्धमानश्चार्थः
काले स्वल्पव्ययोऽप्यञ्जनवत्क्षयमेति । अनुपभृज्यमानश्च
निष्प्रयोजन एव सः । तथा चोक्तम् ।

धनेन किं यो न ददाति नारजुते-

वलेन किं यश्च रिपून् वाधते ।

श्रुतेन किं यो न च धर्मभाचरे-

त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ९ ॥

यतः ।

जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते षट् ।

स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ १० ॥

दानोपभोगरहिता दिवसां यस्य यान्ति वै ।

स कर्मकारमस्त्रेव स्वसन्नपि न जीवति' ॥ ११ ॥

इति संचिन्त्य नन्दकसंजीवकनामानौ शुभ्रभौ धुरि नियोज्य
शकटं नानाविधिद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाञ्छित्येन गतः काश्मीरं प्रति
अन्यत्र ।

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा बल्मीकस्य च संबन्धम् ।

अचन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाभ्ययनकर्मसु ॥ १२ ॥

यतः ।

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परेः प्रियवादिनाम् ॥१३॥

अथ गच्छतस्त्वस्य सुदुर्गनाम्नि महारण्ये संजीवको भग्नजानु-
न पतितः । तमालोक्य वर्धमानोऽचिन्तयत्—

फरोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।

फलं पुनस्तदेवस्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ १४ ॥

किं तु ।

विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् ।

तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य माघ्ये सिद्धिर्विधीयताम् ॥१५॥

इति संचिन्त्य संजीवकं तत्र परित्यज्य वर्धमानः पुनः स्वयं
धर्मपुरं नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यं शृपममेकं समानीय

धुरि नियोज्य चलितः । ततः संजीवकोऽपि कथंकथमपि
सुरत्रये भारं कृत्वोस्थितः यतः ।

निमग्नस्य परोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।

तक्षकेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ १६ ॥

नाकाले अियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।

कुशाग्रेणैव संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १७ ॥

अरक्षितं तिष्ठति देवरक्षितं

सुरक्षितं देवहतां विनश्यति ।

जीपस्यनायोऽपि बने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥१८॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारं कृत्वार-
ण्यं भ्राम्यन्द्दृष्टपुष्टाङ्गो प्लवन्ननाद । तस्मिन्वने पिङ्गलक-
नामा सिंहः स्वश्रुजोपाजितराज्यसुखमनुभवन्निसति । तथा
चोक्तम्—

नाभिपेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विक्रमाजितराज्यस्य म्ययमेव मृगेन्द्रता ॥ १९ ॥

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातयन्नुनाकच्छमगच्छत् ।
तेन च तत्र सिंहेनननुभूतपूर्वमकालघनगजितमिव संजीव-
कनर्दितमश्राधि । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीत्वा स चकितःपरिधु-
त्यावस्थानममागत्य किमिदमित्यालोचयंस्तूर्णान् स्थितः।सच

तथाविधः करटकदमनकाभ्यामस्य मन्त्रिपुत्राभ्यांशृगालाभ्यां
 दृष्टः । तं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह—‘सखेकरटक
 किमित्ययमुदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा सचकितो मन्दं
 मन्दमवतिष्ठते ।’ करकटो ब्रूते—‘मित्र दमनक, अस्मन्मते-
 नास्य सेवय न क्रियते । यदि तथा भवति तर्हि किमनेन
 स्वामिचेष्टानिरूपणेनास्माकम् । ततोऽनेन राज्ञा विनापराधेन
 चिरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां महद्दुःखमनुभूतम् ।’

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २० ॥

अपरं च ।

शीतव्रतातपश्लेशान्सहन्ते यावपराधिताः ।

तदंशेनापि मेधावी तपस्त्वप्त्वा सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

अन्पच ।

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनापत्तवृत्तिता ।

ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥ २२ ॥

अपरं च ।

एहि गच्छ यतोतिष्ठा वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ २३ ॥

किं च ।

अबुधैर्यत्नाभाय परायस्त्रीधिरिव स्वयम् ।

आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ २४ ॥

किं च ।

या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥ २५ ॥

अपरं च ।

मौनान्मूर्खः प्रघञनपदुर्वातुलो जल्पको वा

घान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नामिजातः ।

धृष्टः पार्श्वे वसति हियतं दूरतश्चाप्रगल्भः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २६ ॥

विशेषतश्च ।

प्रणमत्पुत्रतिहेतोर्नीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीपति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः' ॥ २७ ॥

दमनको ब्रूते—'मित्र, सर्वथा मनसापि नैतत्कर्तव्यम् । यतः ।

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्नतः परमेश्वरः ।

अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥ २८ ॥

यन्यच्च परय ।

कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्ध्युतसंपदः ।

उदण्डघवलच्छत्रं वाजिवारणवाहिनी' ॥ २९ ॥

करटको ब्रूते—'तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण । यतो-

ऽव्यापारेषु व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः । परय ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स भूमौ निहतः श्लेते कीलोत्पाटीव वानरः ॥ ३० ॥

दमनकः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ करटकः कथयति—

कथाः १ ।

एकदा मगधदेशे धर्मरक्षयसंनिहितवसुधार्या शुभदत्तनाम्ना
कायस्थेन विहारः कर्तुमारब्धः । तत्र करपत्रदार्यमाणैकस्त-
म्भस्य कियद् रस्फाटितस्य काष्ठखण्डद्वयमध्ये कीलकः स्रत्र
धारेण निहितः । तत्र बलवान्वानरयूथः कीडभागतः एको
वानरः कालमेरित इव तं कीलकं हस्ताभ्यां धृत्वोपविष्टः ।
तत्र तस्य मुष्कद्रयं लम्बमानं काष्ठखण्डद्वयाम्यन्तरे प्रवि-
ष्टम् । अनन्तरं स च सहजचपलतया महता यत्नेन तं की-
लकमाकृष्टवान् । आकृष्टे च कीलके चूर्णिताण्डद्वयः पञ्च-
त्वं गतः । अतोऽहं व्रवीमि—‘अव्यापारेषु व्यापारम्’ इत्यादि ।
दमनको व्रूते—‘तथापि स्वामिचेष्टानिरूपणं सेवकेनाश्रयं कर-
णीयम् ।’ करटको व्रूते—‘सर्वस्मिन्नधिकारे य एव नियुक्तः
प्रधानमन्त्री स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चा
सर्वथा न कर्तव्यः । पर्य ।

पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया ।

स विपीदति चीत्काराद्गर्दामस्तादितो यथा ॥३१॥

दमनकः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ करटको व्रूते—

कथा २ ।

अस्ति चाराणस्यां कर्पूरपटको नाम रजकः । स चामिन-
ववयस्कया वध्वा सह चिरं निधुवनं कृत्वा निर्भरमालिङ्ग्य
प्रसुप्तः । तदन्तरं तद्गृहद्रव्याणि हर्तुं चौरः प्रविष्टः । तस्य
प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति कुक्कुररचोपविष्टोऽस्ति । अथ
गर्दभः श्वानमाह—‘सखे, भवतस्तावदयं व्यापारः । तत्कि-
मिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि ।’
कुक्कुरो ब्रूते—‘भद्र, मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या ।
त्वमेव किं न जानासि यथा तस्याहर्निशं गृहर्चां करोमि ।
यतोऽयं चिराच्चिर्दृष्टो ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि
भमाहारदाने मन्दादरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन
उपजीविषु मन्दादरा भवन्ति ।’ गर्दभो ब्रूते—‘शृणु रे धर्वर !
याचते कार्यकाले यः स किंभृत्यः स किमुद्यत् ।’

कुक्कुरो ब्रूते—

‘भृत्यान्संभाषयेद्यस्तु कार्यकाले स किंभृष्टः ॥३२॥

यतः ।

आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥ ३३ ॥

ततो गर्दभः सकोपमाह—‘अरे दुष्टमते, पापीयांस्त्व यद्विपत्तौ
स्वामिकार्यं उपेक्षां करोषि । भवतु तावत् । यथा स्वामी ।
जागरिष्यति तन्मया कर्तव्यम् । यतः । . . .

पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायचो' ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वातीव चीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्कारेण प्रधुद्धो निद्राभङ्गकोपादुत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास । तेनासौ पञ्चत्वमगमत् । अतोहं ब्रवीमि—‘पराधिकारचर्चाम्’ इत्यादि ॥ पश्य । पशूनामन्वेपथमेवास्मभियोगः । स्वनियोगचर्चा क्रियताम् । (विमृश्य ।) ‘कित्वद्य तथा न चर्चया प्रयोजनम् । यत आवयोर्भक्षितशेषाहारः प्रचुरोऽस्ति ।’ दमनकः सरोपमाह—‘कथमाहारार्थी भवान्केवलं राजानं सेवते । एतदयुक्तसुक्तं त्वया । यतः ।’

सुहृदामुपकारकारणात्

द्विपतामप्यपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इष्यते ध्रुवै-

र्जठरं को न विभर्ति केवलम् ॥ ३५ ॥

जीविते यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बान्धवाः ।

सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥३६॥

अपि च ।

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।

काकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥३७॥

पश्य ।

पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।

कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥३८॥

अन्यच्च ।

मनुष्यजातौ तुल्यायां मृत्युत्वमतिगर्हितम् ।

प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥३९॥

तथा चोक्तम् ।

वाजिशरणलौहानां काष्ठपाषाणशससाम् ।

नारीपुरुपतोयानामन्तरं मद्दन्तरम् ॥ ४० ॥

वधा हि । स्वल्पमप्यतिरिच्यते ।

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न भवेत्तस्य क्षुधः शान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगवोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ४१

अपरं च सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य ।

लाङ्गूलचालनमघश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति चाडुशतैश्च सुङ्क्ते ॥ ४२ ॥

किं च ।

यदीच्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-

र्विज्ञानविक्रमयशोमिरमज्यमानम् ।

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च शुङ्क्ते ॥४३॥

अपरं च ।

यो नात्मजे न च गुरौ न च मृत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे ।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च शुङ्क्ते ॥४४॥

अपरमपि ।

! अहित-हितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिस्तिरस्कृतस्य ।

उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः

पुरुषपशोश्च पशोश्च की विशेषः' ॥ ४५ ॥

करटको ब्रूते—'आर्या तावदप्रधानौ । तदाप्याद्योः किमनया
विचारण्या ।' दमनको ब्रूते—'कियता कालेनामात्याः
प्रधानतामप्रधानतां वा लभन्ते । यतः ।

न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावा-

द्भवत्युदारोऽमिमतः खलो वा ।

लोके गुरुत्वं विपरीततां वा

स्वचेष्टितान्येव नरा नयन्ति ॥ ४६ ॥

किं च ।

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।

निपात्यते च्येनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ ४७ ॥

यात्यधोऽधो व्रजस्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।

कूपस्य खनिता यद्वत्प्रकारस्येव कारकः ॥ ४८ ॥

तद्भद्रम् स्वयन्नायचो ह्यात्मां सर्वस्य ।' करटको व्रूते—

'अथ भवान्किं व्रवीति ।' ॥ आह—'अयं तावत्स्वामी

पिङ्गलकः कुतोऽपि कारणात्सचक्रितः परिवृत्त्योपविष्टः ।'

करटको व्रूते—किं तत्त्वं जानासि ।' दमनको व्रूते—

'किमत्रागिदितमस्ति । उक्तं च ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते

हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः ।

अनुक्तमप्युहति पण्डितो जनः

परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४९ ॥

आकारैरिगितीर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽऽर्गतं मनः ॥ ५० ॥

अत्र भयप्रस्तावे प्रज्ञावलेनाहमेनं स्वामिनमात्मोयं करिष्यामि
यतः ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियम् ।

आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितवः ॥१२॥

करटको ब्रूते—‘सखे’ त्वं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

अनाहूतो विशेषस्तु अपृष्टो बहु भापते ।

आत्मनं मन्यते ग्रीतं भूपालस्य म दुर्मतिः ॥ ५२ ॥

दमनको ब्रूते—‘भद्र’ कथमहं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।

यदेष रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥ ५३ ॥

यतः ।

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥४५॥

अन्यच्च ।

कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यग्देशयेति च ।

आज्ञामवितर्था कुर्याद्यथाशक्ति मदीपते : ॥५५॥

अपरं च ।

अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राप्तख्यायेवानुगतः सदा ।

आदिष्टो न विकल्पेत् स राजवसतौ वसेत् ॥५६॥

करटको ब्रूते—‘वदाचिन्वामनवस्रप्रवेशादवमन्यते स्वामी’ ।

न चाह—‘अस्वेवम् । तथाप्यनुजीविना स्वामिसान्निध्यम-

वश्यं करणीयम् । यतः ।

दोषभीतेरनारम्भस्तत्क।पुरुपलक्ष्यम् ।

कैरजीर्यमयाद्ग्रातर्भोजनं परिहीयते ॥५७॥

परय ।

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमङ्गुलीनमसंगतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यः पार्श्वतो व्रमति तं परिवेष्टयन्ति, ॥५८॥

करटको घृते—अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यति भवान् । स
आह—नृणु । किमनुक्तो वा विरक्तो वा मयि स्वामीति
ज्ञास्यामि । करटको नृते—, किं तज्ज्ञानलक्षणम् । दमनको
नृते—नृणु ।

दूरादवैक्षण्यं हासः संप्रदनेष्वादरो भृशम् ।

परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु ॥५९॥

असेवके चानुरक्तिर्दानं सप्रियमापणम् ।

अनुक्तस्य निद्धानि दोषेऽपि गुणसंप्रहः ॥६०॥

अन्यच्च ।

कालायापनमाशानां वर्धनं कलसण्डनम् ।

विरक्तेरवरधिद्धानि जानीयान्मतिमाक्षरः ॥६१॥

एतज्ज्ञात्वा यथा चायं ममापन्नो भविष्यति तथा करिष्यामि
यतः ।

अपापसंदर्शनज्ञां विपत्ति-

मुपापमंदर्शनज्ञां च सिद्धिम् ।

भेधाविनो नीतिविधिप्रयुक्तां

पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥

करटको ब्रूते—‘तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि । यतः ।

अप्राप्तकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।

प्राप्तुयाद्बुद्धयवज्ञानमपमानं च शाश्वतम्’ ॥६३॥

दमनको ब्रूते—‘मित्र, मा भैषीः । नाहमप्राप्तावसरं वचनं
वदिष्यामि । यतः ।

आपद्यन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

अपृष्टेनापि वक्तव्यं भृत्येन हितमिच्छता ॥ ६४ ॥

यदि च प्राप्तावसरेणापि मया मन्त्रो न वक्तव्यस्तदा मन्त्रि
त्वमेव मनानुपपन्नम् । यतः ।

कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यतेवपि ।

स गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥६५॥

तद्भद्र, अनुजानीहि माम् । गच्छामि ।’ करटको ब्रूते—
‘शुभमस्तु । शिवास्ते सन्तु पन्थानः । यथाभिलषितमनु-
ष्ठीयताम्’ इति । ततो दमनको विस्मित इव पिंगलकसमीपं
गतः ।

अथ दूरादेव सादरं राज्ञा प्रवेशितः साष्टांगप्रणिपातं
प्रणिपत्योपविष्टः । राजाह—‘चिराद्दृष्टोऽसि, । दमनको ब्रूते
‘यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न किं चित्प्रयोजन-

मस्ति तथापि प्राप्तकालमनुजीविना सान्निध्यमवश्यं कर्तव्य-
मित्या गतोऽस्मि । किं च ।

दन्तस्य निर्घर्षणकेन राजन्

कर्णस्य कण्ठयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां

किमङ्गवाक्पाणिमत्ता नरेश ॥ ६६ ॥

यद्यपि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते,
तदपि न शङ्कनीयम् । यतः ।

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्ते-

र्षुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।

अधःकृतस्यापि तनूनपातो

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥६७॥

देव, तत्सर्वथा विदोषज्ञेन स्वामिना भविष्यम् । यतः ।

मणिलुंठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥६८॥

अन्यत्र ।

निर्विदोषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।

तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

किं च ।

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।

नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥७०॥

यतः ।

स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च ।

न हि चूडामणिः पादे नू पुरं शिरसा कृतम् ॥७१॥

अपि च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो

यदि मणिस्रपुण्ड्रि प्रसिधीयते ।

न स विरीती न चापि न शोभते

भवति योजमित्तुर्वचनीयता ॥ ७२ ॥

अन्यच्च ।

मुकुटे रोपितः काचश्चरणाभरणे मणिः ।

नहि दोषो मणेरस्ति किंतु साधोरविज्ञता ॥७३॥

वश्य ।

बुद्धिमानगुरक्तोऽपमयं शू इतो भयम् ।

इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यैरापूर्यते नृपः ॥७४॥

तथा हि ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविज्ञेयं प्राप्यं हि भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥७५॥

अन्यच्च ।

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।

भक्तं शक्तं च मां राजभावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥७६॥

यतः ।

अवज्ञानाद्वाज्ञो भवति मतिहीनः परिजन-

स्ततस्तत्प्रामाण्याद्भवति न समीपे शुधजनः ।

शुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिगुणवती

विपन्नार्या नीती सकलभवशां सीदति जगत् ॥७७॥

अपरं च ।

जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् ।

नृपेणावमतो यस्तु स सर्वैर्यमन्यते ॥७८॥

किं च ।

बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।

रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥७९॥

पिंगलकोऽवदत्—भद्र दमनक, किमेतत् । त्वमस्मदीयप्रधानामात्यपुत्र इत्यन्तं कालं यावत्कृतोपि खलवाक्यान्नागतोऽसि । इदानीं यथामितं ब्रूहि ।' दमनको ब्रूते—'देव' पृच्छामि किञ्चिद् । उच्यताम् । उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्या किमिति विस्मित इव तिष्ठति ।' पिंगलकोऽवदत्—'भद्रमुक्तं त्वया । किंवेतद्ब्रह्मस्यं यक्तुं काचिद्दिश्यासभूमिनांस्ति । तथापि निश्चिन्तं कृत्वा कथयामि । शृणु । संप्रति वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितमतोऽम्माकं त्याज्यम् । अनेन हेतुना

विस्मितोऽस्मि । तथा च श्रुतो मयापि महानपूर्वशब्दः । शब्दानुरूपेणास्य प्राणिनो महता चलेन भवितव्यम् ।' दमनको ब्रूते—'देव' अस्ति तावदयं महान्भयहेतुः । स शब्दोऽस्माभिरप्याकर्णितः । किंतु स किमन्त्री यः प्रथमं भूमित्यागं पश्चाद्युद्धं चोपदिशति अस्मिन्कार्यसंदेहे भृत्यानामुपयोग एव ज्ञातव्यः । यतः

पन्थुस्त्रीभृत्यवर्गस्य युद्धेः सत्त्वस्य चात्मनः ।

आपन्निकपपायाणे नरो जानाति सारताम् ॥८०॥

सिंहो ब्रूते—'भद्र' महती शङ्का मां बाधते ।' दमनकः पुनराहस्वागतम्—'अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं मां संभाषसे ।' प्रकाशं ब्रूते—'देव' यावदहं जीवामि तावद्धयं न कर्तव्यम् । किंतु करटकदयोऽप्याश्वास्यन्तां यन्मादात्रापत्प्रतीकारकाले दुर्लभः पुरुषसमवायः ।'

ततस्तौ दमनककरटकौ राज्ञा सर्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चालितौ । करटको गच्छन्दमनकमाह—'सखे' किं शक्यप्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा मयोपशमंप्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः । यतोऽनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनंगृहीयाद्विशेषतो राज्ञः । पश्य ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥८१॥

तथा हि ।

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति' ॥८२॥

दमनको विद्वह्याह—'मित्र' तूष्णीमास्यताम् । ज्ञातं माया भयकारणम् । बलीचर्दनर्दितं तत् । धृपमथास्माकमपि भक्ष्यः । किं पुनः सिंहस्य ।' करटको ब्रूते—'यद्येवं तदा किं पुनः स्वामित्रासस्तत्रैव किमिति नापनीतः ।' दमनको ब्रूते—'यदि स्वामित्रासस्तत्रैव घुच्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभः स्यात् । अपरं च ।

निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यः स्वामी कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्यादधिकर्णवत्' ॥८३॥

करटकः पृच्छति—'कथमेतत् ।' दमनकः कथयति—

कथा ३ ।

अस्त्युत्तरापयेऽर्जुं दशिखरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम महाविक्रमः सिंहः । तस्य पर्वतकन्दरमधिशयानस्य केसराग्रं कधिन्मूपिकः प्रत्यहं छिनत्ति । ततः केसराग्रं लूनं दृष्ट्वा कुपितो विवरान्तर्गतं मूषिकमलभमानोऽचिन्तयत्—

छुद्रशत्रुर्भवेद्यस्तु विक्रमान्नैव लभ्यते ।

तमाहन्तुं पुरस्कार्यः सद्यस्तम्य सैनिकः' ॥८४॥

इत्यालोच्य तेन ग्रामं गत्वा विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा

विडालो यत्नेनानीय मांसाहारं दत्त्वा स्वकन्दरे स्थापितः ।
 अनन्तरं तद्भयान्मूपिकोपि विलात्र निःसरति । तेनासौ
 सिंहोऽक्षतकेसरः सुखं स्वपिति । मूपिकशब्दं यदा यदा
 शृणोति तदा तदा मांसाहारदानेन तं विडालं संबर्धयति ।

अथैकदा स मूपिकः जुघापीडितो बहिः संचरन्त्रिंडा-
 लेन प्राप्तो व्यापादिष्व । अनन्तरं स सिंहोऽनेककालं याव
 न्मूपिकं न पश्यति तत्कृतराघमपि न शृणोति तदा तस्या-
 नुपयोगाद्विडालस्याप्याहारदाने मन्दादरो बभूव ततोऽसावा-
 हारविरहाद्बुद्धुर्वलो दधिकर्णोऽश्रवसन्नो बभूव । अतोऽहं ब्रवी-
 मि—‘निरपेक्षो न कर्तव्यः’ इत्यादि । ततो दमनककरटकौ
 संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तकृतले साष्टोपमुपविष्टः !
 दमनकः संजीवकसमीपं गत्वाब्रवीत्—‘अरे पृथग्, एषोऽहं
 राज्ञः पिङ्गलकेनारण्यरक्षार्थं निष्कृतः । सेनापतिः करटकः
 समाज्ञापयति—सत्वरमागच्छ । न चेदस्मादरण्याद्दूरमपसर ।
 अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न जाने क्रुद्धः स्वामी
 किं विधास्यति ।’ तच्छ्रुत्वा संजीवकरचायात् ।

आज्ञामहो नरेन्द्रार्णां ब्राह्मणानामनादरः ।

पृथक्शय्या च नारीणामशुद्धविहितो यथः ॥८५॥

ततो देशव्यवहारानभिन्नः संजीवकः समयमुपसृत्य साष्टाङ्ग-
 पातं करटकं प्रणतवान् तथा चोक्तम्—

मतिरेव चलाद्गरीयसी
यदभावे करिणामिर्यं दशा ।

इति घोषयतीव डिखडमः

करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥८६॥

अथ संजीवकाः साशङ्कमाह—‘सेनापते’ किं मया कर्तव्यम् ।
तदभिधीयताम् ।’ करटको ब्रूते—‘वृषभ’ अत्र कानने ति-
ष्टसि । अस्मद्देवपादारविन्दं प्रणम ।’ संजीवको ब्रूते—
‘तदभयवार्चं मे प्रयच्छ गच्छामि ।’ करटको ब्रूते—‘मृगु रे
मल्लीवर्द, अलमनया शङ्कया यतः ।

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेदिभृशुजे ।

अनुहुं बुरुते घनध्वनिं

न हि गोमायुरुतानि केसरी ॥८७॥

अन्यच्च ।

वृणानि नान्मूलयति प्रभजनो

मृद्नि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्चित्रतानेव तरुन्प्रघाघते

महान्महज्ज्येव करोति विक्रमम् ॥८८॥

ततस्तौ संजीवकं कियद्दूरे संस्थाप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ
ततो राज्ञा सादरमवलोकितौ प्रणम्योपविष्टौ । राजाह—

‘त्वया दृष्टः ।’ दमनको ब्रूते—‘दिव’ दृष्टः । किंतु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथा । महानेवासौ देवं द्रष्टुमिच्छति । किंतु महा-
बलोऽसौ ततः सज्जीभूयोपविरय दृश्यताम् । शब्दमात्रादेव
न भेतव्यम् । तथा चोक्तम्

शब्दमात्राञ्च भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणम् ।

शब्दहेतुं परिचाय कृद्दनी गौरवं गता ॥८९॥

राजाह—‘कथमेतत् ।’ दमनकः कथयति—

कथा ४ ।

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुराख्यं नगरम् । तच्छिवरप्रदेशे
घण्टाकर्णो नाम राक्षसः प्रनिवसतीति जनप्रवादः श्रूयते ।
एकदा घण्टामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापा-
दितः । तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता । वानरास्तां
घण्टामनुवर्णवाद्यन्ति । ततो नागरजनैः स मनुष्यः खादितो
दृष्टः प्रतिकर्णं घण्टारवञ्च श्रूयते । अनन्तरं घण्टाकर्णः कृपितो
मनुष्यान्खादति घण्टां च वादयतीत्युक्त्वा सर्वेजना नगरा-
त्पलायिताः । ततः करालया नाम कुद्दुन्या विमृश्यानवसरो-
ज्यं घण्टावादः । तत्किं मर्कटा घण्टां वादयन्तीति स्वयं वि-
ज्ञाय राजा विज्ञापतिः—‘दिव’ यदि कियद्दुनोपक्षयः कियते,
तदाहमेतं घण्टाकर्णं साधयामि । ततो राज्ञा तस्यैघर्नं दत्तम् ।
कुद्दुन्या च मण्डलं कृत्वा तत्र गणेशादिपूजागौरवं दर्शयित्वा

स्वयं धानरप्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य फलान्यकर्णानि ।
ततो घण्टां परित्यज्य धानरोः फलासक्ता बभूवुः । कुड्नी
च घण्टां गृहीत्वा नगरमागता सर्वजनपूज्याभवत् । अतोऽहं
ब्रवीमि—‘शब्दमात्रास्य मेवव्यभू’ इत्यादि ॥ ततः संजीवक
थानीय दर्शनं कारितः । पश्चात्तत्रैव परमप्रित्या नियसति ।

अथ फदाचिसस्य सिंहस्य भ्राता स्वव्यकर्णनामा सिंहः
समागतः । तस्यातिथ्यं कृत्वा समुपवेश्य पिङ्गलकस्तदाहाराय
पशुं हन्तुं चक्षितः । अत्रान्तरे संजीवको वदति—‘देव’
अद्य हतमृगाणां मांसानि क्व ।’ राजाह—‘दमनकफरटकौ
जानीतः ।’ संजीवको ब्रूते—‘ज्ञापतां किमस्ति नास्ति वा ।
सिंहो विमृश्याह—‘नास्त्येव तत् ।’ संजीवको ब्रूते—‘कथ-
मेतावन्मांस ताभ्यां खादितम् ।’ राजाह—‘खादितं व्यपित
मवधीरितं च । प्रत्यहमेव क्रमः’ संजीवको ब्रूते—‘कथं
श्रीमद्देवपादानामगोचरेणैवं क्रियते ।’ राजाह—‘मदीयागो-
चरेणैवं क्रियते ।’ अथ संजीवको ब्रूते—‘नतद्द्रुचिषम् ।
तथा चोक्तम्—

ननिवेद्य प्रकुर्यात् भर्तुः किञ्चिदपि स्वयम् ।

कार्यभाषत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपते ॥ ६० ॥ १०

अन्यच्च ।

कमण्डलूमपोऽमात्यस्तनुत्यागो बहुग्रहः ।

नृपते किञ्चणो मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥ ९१ ॥
 स ह्यमात्यः सदा श्रेयान्काकिर्णो यः प्रवर्धयेत् ।
 कोशः कोशवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥९२॥
 किं चान्यैर्न कुलाचारः सेव्यतामेति पूरुषः ।
 धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः परैः ॥९३॥
 एतच्च राज्ञः प्रधानं दूषणम्—
 अतिव्ययोजनवेत्ता च तथार्जनमधर्मतः ।
 मोक्षार्थं दूरसंस्थानां कोशव्यसनमुच्यते ॥ ९४ ॥

यतः ।

क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्वबाञ्छया ।
 परिचीयत एवासी धनी वैश्रवणोपमः ॥ ९५ ॥

स्तब्धकर्णो ब्रूते—‘शृणु भ्रातः’ चिराभितावेतौ दमनककर-
 ट्कौ संधिविग्रहकार्याधिकारिणौ च कदाचिदर्थधिकारे न
 नियोक्तव्यौ । अपरं च नियोग प्रस्तावे यन्मया श्रुतं
 तत्कथ्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।
 ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥९६॥
 नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये खड्गं दर्शयेत् ध्रुवम् ।
 सर्वस्वं प्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिभावतः ॥ ९७ ॥
 अपराधेऽपि निःशङ्को नियोगी चिरसेवकः ।

स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥ ९८ ॥
 उपकर्ताधिकारस्थः स्वापरार्थं न मन्यते ।
 उपकारं ष्वजीकृत्य सर्वमेवावलुम्पति ॥ ९९ ॥
 उपांशु क्रीडितोऽमात्यः स्वयं राजायते यतः ।
 भवद्वा क्रियते तेन सदा परिचयाद्ध्रुवम् ॥ १०० ॥
 अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।
 शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ १०१ ॥
 सदामात्यो न साध्या स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।
 सिद्धानामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥१०२॥
 प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरीयतोऽनुरोधनम् ।
 उपेक्षा युद्धिहीनत्वं योमोऽमात्यस्य दूषणम् ॥१०३॥
 नियोगार्थग्रहोपायो राज्ञां नित्यपरीक्षणम् ।
 प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः ॥ १०४ ॥
 निपीडिता वमन्त्युच्चैरन्तःसारं महीपते ।
 दुष्टव्रणा इव शार्पो भवन्ति हि नियोगिनः ॥१०५॥
 मुहुर्नियोगिनी वाध्या वसुधारा महीपते ।
 सच्छन्दिक पीडितं स्नानवस्त्रं मुञ्चेद्द्रुतं पयः ॥१०६॥

एतरस्यै यथासंसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यम् ।' सिद्धो नूत्ने—
 'अस्ति तावदेवम् । किंत्वेतौ सर्वथा न मम वचनकारिणी ।'
 स्वन्धकण्ठो नूत्ने—'एतत्सर्वमनूचितं सर्वथा । यतः ।

आज्ञाभङ्गकरान् राजा न चमेत्स्वसुतानपि ।
 विशेषः को नु राजश्वराङ्गश्चित्रगतस्य च ॥१०७॥
 स्तब्धस्य नरपति यशो विषमस्य मैत्री
 नष्टेन्द्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥१०८॥

अपरं च ।

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् ।
 नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रचेत्पितेव हि ॥ १०९ ॥

भ्रातः, सर्वथास्मद्गचनं क्रियताम् व्यवहारोऽप्यस्माभिः कृत
 एव । अयं संजीवकः सस्यभवकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम् ।
 एतद्गचनात्तथानुष्ठिते सति तदारभ्य पिङ्गलकसंजीवकयोः ।
 सर्वबन्धुपरित्यागेन महता स्नेहेन कालोऽतिवर्तते । ततोऽनु
 जीविनामप्याहारदाने शैथिल्यदर्शनाद्दमनकरटकावन्योन्यं
 चिन्तयतः । तदाह दमनकः करटकम्—‘मित्र, किं कर्तव्यम्
 आत्मकृतोऽयं दोषः । स्वयं कृतेऽपि दोषे परिदेवनमप्यनु
 चित्तम् । तथा चोक्तम्—

‘स्वणरेखामहं स्पृष्ट्वा बद्ध्वात्मानं च दूतिका ।
 आदित्सुश्च मणिं साधुः स्वदोषाद्दुःखिताइमे ॥११०॥
 करटको ब्रूते—‘कथमेतत् ।, दमनकः कथयति—

कथा ५ ।-

अस्ति काञ्चनपुरनाम्नि नगरे वीरविक्रमो राजा । तस्य धर्माधिकारिणा कश्चिन्नापितो बभ्यभूमिं नीयमानः कंदर्पकेतुनाम्ना परिभ्राजकेन साधुद्वितीयकेन नार्यं हन्तव्य इत्युक्त्वा । वखाञ्जले धृतः । राजपुरुषा ऊचुः—किमिति नार्यं बभ्यः ? स आह—श्रूयताम् । 'स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वा, इत्यादि पठति न आहुः—'कथमेतत् ।' परिभ्राजकः कथयति—'अहं सिंहल-द्वीपे भूपतेर्जामृतकेतोः पुत्रः कंदर्पकेतुर्नाम । एकदा लेलि का ननावस्थितेन मया पोतवणिङ्मुखाकच्छुतं यदत्र यमुद्रमध्ये तत्रुर्दश्यामाविर्भूतकल्पतरुतले रत्नावलीकिरणकर्तुरपर्यङ्के स्थिता सर्वालंकारभूषिता लक्ष्मीरिव वीणां वादयन्ती कन्या काचिद्दृश्यत इति । ततोऽहं पोतवणिजमादाय पोतमारुह्य तत्रः गतः । अनन्तरं तत्र गत्वा पर्यङ्केऽर्धमग्ना तथैव सायलो-किता । ततस्तल्लावण्यगुणाकृष्टेन मयापि तस्पश्चाज्जम्पो दत्तः । तदन्तरं प्राप्य सुवर्णग्रासादे तथैव पर्यङ्के स्थिता विद्याधरीमिरुपास्यमाना मयालोकिता । तयाप्यहं दूरादेव दृष्ट्वा सखीं प्रस्थाप्य सादरं संभाषितः तत्सख्या च मया पृष्ट्या समाख्यातम्—'एषा कंदर्पकेलिनाम्नो विद्याधरचक्र-वर्तिनः पुत्री रत्नमञ्जरी नामा प्रतिज्ञापिता विद्यते । या कनकपत्तनं स्ववज्जुपागत्य पश्यति च एव पितुरगोचरोऽपि

मां परिणोप्यतीति मनसः संकल्पः । तदेनां गान्धर्वविवाहेन परिणयतु भवान् ।' अथ तत्र वृत्ते गान्धर्वविवाहे तया सह रममाणस्तत्राहं तिष्ठामि । तत एकदा रहसि तयोक्तम्—
 'स्वामिन्, श्वेच्छया सर्वमिदमुपभोक्तव्यम् । एषा चित्रगता स्वर्णरेखानामा विद्याधरी न कदाचित्सृष्टव्या' । पश्चादुप-
 जातकौतुकेन मया स्वर्णरेखा स्वहस्तेन स्पृष्टा । तया चित्र-
 गतयाप्यहं चरणपद्मेन ताडित आगत्य स्वराष्ट्रे पतितः ।
 अथ दुःखार्तोऽहं परित्रजितः पृथिवीं परिभ्राम्यन्निमां नगरीं
 मनुप्राप्तः । अत्र चातिक्रान्ते दिवसे गोपगृहे सुप्तः सुन्नपरयम् ।
 प्रदोषसमये सुहृदां पालनं कृत्वा स्वगेहमागतो गोपः स्ववधू
 दूत्या सह किमपि मन्त्रयन्तीमक्ष्यत् । ततस्तां गोपीं ताड-
 यित्वा स्तम्भे बद्ध्वा सुप्तः । ततोऽर्धरात्रे वेनत नापितस्य
 पधूर्द्वी पुनस्तां गोपीमुपेत्यावदत्—'तव विरहानलदग्धोऽसौ
 स्मरशरजर्जरितो ममूर्पूरिम वर्तते । तथा चोक्तम्—

रजनीचरनाथेन खण्डिते तिमिरे निशि ।

यूनां मनांसि विव्याध दृष्ट्वा दृष्ट्वा मनोमवः ॥१११॥

तस्य तादृशीमवस्थामवलोक्य परिक्रिष्टमनास्त्वामनुवर्तितु-
 मागता । तदहमन्नत्मानं बद्ध्वा तिष्ठामि । त्वं तत्र गत्वा
 तं संडोप्य सत्यरमागमिष्यमि । तथानुष्ठिते सति स गोपः
 प्रबुद्धोऽवदत् । इदानीं त्वां पापिष्ठां जारान्तिकं नयामि ।

ततो यदासौ न किञ्चिदपि ब्रूते तदा क्रुद्धो गोपः' दर्पान्मम
 वचसि प्रत्युत्तरमतिन ददासि' इत्युक्त्वा कोपेन तेन कवि-
 क्लामादायास्या नासिका छिन्ना । तथा कृत्वा पुनः सुप्तो
 गोपो निद्रामुपगतः । अथागत्य गोपी दूतीमपृच्छत्—'का
 वार्ता ?' दूत्योक्तम्—'पश्य माम् । मुखमेव वार्ता' कथयति ।
 अनन्तरं सा गोपी तथा कृत्वात्मानं वद्ध्वः स्थिता । ततः
 इयं च दूती तां छिन्ननासिकां गृहीत्या स्वगृहं प्रविश्य
 स्थिता । ततः प्रातरेवामेन नापितेन स्ववधूः लुरभाण्डं
 पाचिता सती लुरमेकं प्रादात् । ततोऽसमग्रमाण्डे तप्ते सधु-
 पजातकोपीऽयं नापितस्तं लुरं दूरादेव गृहे क्षिप्तवान् । अथ
 कृतार्ताराधेयं विनिवापराधेन मे नासिकानेन छिन्नेत्युक्त्वा
 धर्माधिकारिसमीपमेनमानीतवती । सा च गोपी तेन गोपेन
 पुनः पृष्टोवाच—'अरे पाप, को मां महासतीं विरूपयितुं
 समर्थं । मम वधवहारमकल्मषमप्रष्टौ लोकपाला एष जानन्ति
 यतः ।

अदित्यचन्द्रावनिलोऽनलथ

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमथ

अहथ रात्रिथ उमे च संध्ये

धर्मथ जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ११२ ॥

यद्यहं परमसती स्याम् त्वां विहायान्यं न जाने, पुरुषान्तरं

स्वप्नेऽपि न हि भजे, येन धर्मेण छिन्नापि मम नासिका-
 छिन्नास्तु । मया त्वं भस्म कर्तुं शक्यते । किन्तु स्वामी
 त्वम् । लोकाभयादुपेक्षे । पश्य मन्मुखम् । ततो यावदसौ गोपो,
 दीपं प्रज्वान्य तन्मुखमवलोकते - तावद्गुप्तसं मुखवलोक्य
 तच्चरणातोः पतितः—‘घन्योऽहं यस्पेदशी भार्या परमसाध्वी
 इति । योऽयंमास्ते साधुरेतद्दृष्टान्तमपि कथयामि । अयं
 स्वगृहान्निर्गतो द्वादशवर्षमलयोपकण्ठादिमां नगरीमनुप्राप्तः
 अत्र वेश्यागृहे सुप्तः । तस्याः कुड्मपा गृहद्वारि त्थापितका
 घृष्टविवेतालस्य मूर्धनि रत्नमेकमुत्कृष्टमास्ते । तत्रलुब्धेनानेन
 साधुना रात्रावुत्थाय रत्नं गृहीतुं यत्नः कृतः । तदा तेन
 वेतालेन वृत्रसंचारितबाहुभ्यां पीडितः सन्नार्तनादमयंचकार
 पश्चादुत्थाय कुड्मन्योक्तम्—‘पुत्र, मलयोपकण्ठाभागतोऽसि
 तत्सर्वरत्नानि प्रयाच्छामि । नो चेदनेन न त्यक्तव्योऽसि ।
 इत्यमेपायं कैटकः । ततोऽनेन सर्वरत्नानि समर्पितानि यथा
 यमपहतसर्वस्वोऽस्मासु समागत्य मिलितः ।’ एतत्सर्वं श्रुत्वा
 राजपुरुषैर्न्ययि धर्माधिकारो प्रवर्तितः । अनन्तरं तेन सा
 दृती गोपी च ग्रामादुत्तहिर्निःसारिते । नापितश्च गृहं गतः ।
 अतोऽहं ब्रवीमि—‘स्वर्णरेखामहं स्पृष्टा; इत्यादि । अथस्वयं
 कृतोऽयं दोषः । अत्र विलपनं नोचितम् । (क्षणं विमृश्य)
 मित्र, यथानयोः सौहार्दं मया कारितं तथा मित्रमेदोऽपि
 मया कार्यः यतः ।

अतध्यान्यपि तध्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलाः ।

समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥११३॥

अपरं च ।

उत्पन्नेष्वपि कार्येषु मतिर्यस्य न हीयते ।

स निस्तरति दुर्गाणि गोपी जारद्वयं यथा' ॥११४॥

करटकः पृच्छति—'कथमेतत् ।' दमनकः कथयति—

कथा ६ ।

अस्तिद्वारवत्यां पुर्यां, कस्यचिद्गोपस्य बधूर्बन्धया ।

सा ग्रामस्य दण्डनायकेन तत्पुत्रेण च समं रमते । तथा
चोक्तम्—

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥११५॥

अन्यच्च ।

न दानेन न मानेन नार्जयेन न सेवया ।

न शास्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा विपमाः स्त्रियः ॥११६॥

यतः ।

शुणाश्रयं कीर्तियुतं च कान्तं

पतिं रतिज्ञं सघनं युवानम् ।

विहाय शीघ्रं वनिता व्रजन्ति

नारान्तरं शीलगुणादिहीनम् ॥११७॥

अपरं च ।

• न तादृशीं प्रीतिमुपैति नारी

विचित्रसदृशां शयितापि कामम् ।

यथा हि दूर्वादिविकीर्णभूमौ

प्रयाति सौख्यं परकान्तसङ्गात् ॥११८॥

अथ कदाचित्सा दण्डनायकपुत्रेण सह रममाणा तिष्ठति । अथ दण्डनायकोऽपि रन्तुं तत्रागतः । तमायान्तं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुशले निक्षिप्य दण्डनायके सह तथैव क्रीडति । अनन्तरं तस्या भर्ता गोपो गोष्ठात्समागतः । तमालीक्य गोप्योक्तम्—‘दण्डनायक, त्वं लगुडं गृहीत्वा कोपं दर्शयन्सत्वरं गच्छ । तथा तेनानुष्ठिते गोपेन गृहमागत्य भार्या पृष्टा । केन कार्येण दण्डनायकः समागत्यत्र स्थितः ।’ सा ब्रूते—‘अयं केनापि कार्येण पुत्रस्योपरि क्रुद्धः । स च मार्ग्यमाणोऽप्यत्रागत्य प्रविष्टो मया कुशले निक्षिप्य रक्षितः । तत्पित्रा चान्निष्यात्र न दृष्टः । अत एवायं दण्डनायकः क्रुद्ध एव गच्छति ।’ ततः सा तत्पुत्रं कुशलाद्यहिकृत्य दर्शितवती । तथा चोक्तम्—

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा

पङ्गुणो व्यवसायश्च कामत्राण्यगुणः स्मृतः ॥११९॥

अतोऽहं ब्रवीमि—‘उत्पन्नेष्वपि कार्येषु’ इत्यादि ॥

करटकौ ब्रूते—अस्तुवेवम् । किंत्वनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोपिजा-
तस्नेहः कथं भेदयितुं शक्यः ।' दमनको ब्रूते—'उपायः
क्रियताम् । तथा चोक्तम्—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमः ।

काक्या कनकपत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥१२०॥'

करटकः पृच्छति—'कथमेतत् , दमनकः कथयति—

कथा ७ ।

कस्मिंश्चित्तरी वायसदंपती निवसतः । तयोश्चापत्यानि
तत्कोटरावस्थितेन कुष्णसर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गर्भवती
वायसी वायसमाह—'नाथ, त्यज्यतामयं तरुः । अत्रावस्थित-
कुष्णसर्पेणावयोः संततिः सततं भक्ष्यते । यतः ।

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः ।

ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः, ॥१२१॥

वायसो ब्रूते—'प्रिये, न मेतव्यम् । चारंबारं मयैतस्य
महापराधः सोढ । इदानीं पुनर्न चन्तव्यः ।' वायस्याह—
'कथमेतेन बलवता सार्धं भवान्विग्रहीतुं समर्थः, वायसो
ब्रूते—'अलमनया शङ्कया । यतः ।

शुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कृतो बलम् ।

परय सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥१२२॥

वायसी विदुस्याह—'कथमेतत् , वायसः कथयति—

कथा ८ ।

अस्ति मन्दरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च सर्वदा पशूनां यथं कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विश्वसः-मृगेन्द्र, किमर्थमेकदा बहुपशुधातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा ययमेव भवदाहराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढौकयामः ।, ततः सिंहेनोक्तम्—यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु तत् ।, ततःप्रभृत्येकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्तास्ते । अथ कदाचिद्दृष्टशशकस्य वारः समापातः । सोऽचिन्तयत्—

‘प्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।

पशत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥१२३॥

तन्मन्दं मन्दं गच्छामि ।, ततः सिंहोऽपि क्षुधापीडितः कोपात्तमुवाच—कृतस्त्वं बिलम्प समागतोऽसि ।, शशकोऽब्रवीत्—देव, नाहमपराधी । आगच्छन्वाधि सिंहान्तरेण गत्वाऽभूतः । तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमन्नागतोऽस्मि ।, सिंहः मकोपमाह—‘सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय कः स दुरात्मा तिष्ठति ।, ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीररूपं दर्शयितुं गतः । तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामी, इत्युक्त्वा तस्मिन्रूपजले तस्य सिंहस्यैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान् । ततोऽनौ क्रोधाप्यमातो दर्शान्तोपधानानं

नित्यं पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘बुद्धिर्यस्य’
इत्यादि ॥ वायस्याह—‘श्रुतंमया सर्वम् । संप्रति यथा कर्तव्यं
सबुद्धिः । वायसोऽप्यदत्—‘अत्रासन्नं सरसि राजपुत्रःप्रत्यह-
मागत्य स्नानि । स्नानसमये तद्द्वादेवतारितं तीर्थशिलानि
हितं कनकयत्रं चञ्चवा विष्टत्वानीपास्मिन्कोटरे धारवि-
प्यमि ।’ अथ कदाचित्स्नानार्तुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या
तदनुष्ठितम् । अथ कनकयत्रानुसरणप्रवृत्तं राजपुरुषैस्त्रय
तरुकोटरे कृष्णमर्षो दृष्टो व्यापादितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—
उपायेन हि यच्छक्यम्’ इत्यादि ॥ करटको पूते—‘यद्येवं
तर्हि गच्छ । शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।’ सर्वो दमनकःपिङ्गल
कर्ममूर्षं प्रशुभ्योवाच—‘देव, ध्यात्यपिकं किमपि महामय-
कारि कार्यं मन्यमानः ममागतोऽस्मि । यतः ।

आपद्यन्मार्गगमने कार्यकालात्पुत्रेषु च ।

रत्न्यागवचनं प्रुयादृष्टोऽपि हितो नरः ॥१२४॥ :

अन्धग ।

भोग्य भोजनं गत्रा न गत्रा कार्यधाननम् ।

गत्रमपारिष्वंगो मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ १२५ ॥

तथा हि पश्य । अमात्यानामेष क्रमः ।

यत् प्रशुभ्योवाचः निरमो यापि कर्तनम् ।

न ॥ इयानिबदावादिबलकेऽप्येवम् ॥१२६॥

पिङ्गलकः सादरमाह—‘अथ भवान्किं वदतुमिच्छति ।’ दमन
को व्रते—‘देव, संजीवकरतवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्ष्यते ।
तथा चास्मत्संनिधाने श्रीमद्देवपादानांशक्तित्रयनिन्दांकृत्वा
राज्यमेवामिलपति ।’ एतद्भ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयं साक्षर्यं
मत्वा पूर्णानि स्थितः । दमनकः पुनराह—‘देव, सर्वमात्यप-
रित्यागं कृत्स्नैक एवम्यं यत्त्वया सर्वधिकारी कृतः स एव
दोषः । यतः ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च ।

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावाद्सहा भरस्य

तयोर्द्रयोरेकतरं जहाति ॥१२७॥

अपरं च ।

एकं भूमिपतिः करोतिः सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा

तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।

निर्भिन्नस्य पर्दं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा

स्यातन्त्रस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुहति १२८

अन्यच्च ।

विपदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।

अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलाद्दुद्धरणं सुखम् ॥१२९॥

किं च ।

यः कुर्यात्सचिवापत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।

सोऽन्धवञ्जमतीपालः सीदेत्संचारकैर्विना ॥१३०॥
सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदन्नं प्रमायां स्वामी । एतच्च
जनाति ।

न सोऽस्ति पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियम् ।
नस्य युवती रम्या सादरं नेचतेऽत्र कः, ॥१३१॥
सिंहो विमृश्याह—‘भद्र, यद्यप्येवं तथापि संजीवकेन सहस्रम्
महान्स्नेहः । परय ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।
अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न बल्लभः ॥१३२॥

अन्यथ ।

अप्रियाण्यपि कुर्वाणो यः प्रियः एव सः ।
दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य बह्वावनादरः ॥१३३॥

दमनकः पुनरेयाह—‘देव, स एवादिदोषः । यतः ।
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोहयति पार्थिवः ।
सुतेऽमात्येऽप्युदासीने स लक्ष्म्याश्रयते जनः ॥१३४॥

• शृणु देव,

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।
यक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥१३५॥

त्वया च मूलभृत्यानपास्यापमागन्तुकः । पुरस्कृतः । एतच्चानुः
चितं कृतम् । यतः ।

मूलभृत्यान्परित्यज्य नागन्तून्प्रति मानयेत् ।

नातः परतरो दोषो राज्जमेदकरो यतः ॥ १३६ ॥

सिंहो ब्रूने—‘किमाश्वयम् । मया यदभयवाचं दस्त्वानीतः
संवर्धितश्च तस्फतं द्रुह्यति ।’ दमनको व्रूते—‘देव,

दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।

स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम् ॥१३७॥

अपरं च

स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।

मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥१३८॥

अन्यच्च ।

वर्धनं वाथ सम्मानं खलानां प्रीतये कुतः ।

फलन्त्यमृतसेकेऽपि न पथ्यानि विषद्वुमाः ॥१३८॥

अतोऽहं ब्रूमीमि—

‘अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।’

एष एव सतां धर्मो विपरीतमतोऽन्यन्यथा ॥१४०॥

तथा चोक्तम्—

स लिंगोऽङ्कुशालान्निवारयति यस्यत्कर्म यन्निर्मलं

सा स्त्री यानुविधापिनी स मतिमान्यः सद्भिरभ्यर्च्यते ।

सा शीर्षा न मर्दं करोति स सुखी यस्तृष्णया मृच्यते

तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः स्त्रियते नेन्द्रियैः १४१

यदि संजीवकव्यसनार्दितो विज्ञापितोऽपि स्वामी न नि-
वर्तते तदीदृशि भृत्ये न दोषः । तथा च ।

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं
यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इव ।
ततो मानध्मातः म पतति यदा शोकगहने
तदा भृत्ये दोषान्विपति न निजं वेश्यविनयम्, १४२
पिङ्गलकः (स्वगतम्)—

‘न परस्यापराधेन परेषां दण्डमाचरेत् ।

आत्मनावगतं कृत्वा घघ्नीयात्पूजयेच्च वा ॥ १४३ ॥

तथा चोक्तम् ।

गुणदोषावनिश्चित्य विधिर्न ग्रहनिग्रहे ।

स्वनाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पमुत्से कः ॥१४४॥

प्रकाशं ब्रूते—‘तदा संजीवकः किं प्रत्यादिस्यंताम् ।’ दम-
नकः ससंभ्रममह—दिव, मा मयम् । एतावता मन्त्रमेदो
जायते । तथा सुक्तम्—

मन्त्रधीजगिद्रं गुमं रक्षणीयं यथा तथा ।

मनागपि न मिथेन तद्भिन्नं न प्ररोहति ॥१४५॥

किं च ।

यादेषस्य प्रदेशस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

विप्रमक्तिमागस्य कालः पिवति तद्रसम् ॥ ४६ ॥

तदवश्यं समारब्धं महता प्रयत्नेन संपादनीयम् । किं च ।

मन्त्रो यो धृष्याधीरः सर्वाङ्गैः संश्रुतेरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ १४७ ॥

यद्यसौ दृष्टदोषोऽपि दोषान्निवर्त्य संघातव्यस्तदतीधानुचितम्
यतः ।

सकृद्दुष्टं तु यो मित्रं पुनः संघातुमिच्छति ।

स मृत्युमेव गृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा' ॥१४८॥

सिंहो ब्रूते—ज्ञायतां तावत्किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः ।'

दमनक आह—देव,

अङ्गाङ्गिभायमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यनिर्णयः ।

परम टिट्ठिभमात्रेण समुद्रो व्याकुलीकृतः' ॥ १४९ ॥

सिंहः पृच्छति—'कथमेतत् ।, दमनकः कथयति—

कथा ६ ।

दक्षिणसमुद्रतीरे टिट्ठिभदंपती निवसतः । तत्र चासन्न-
प्रसवा टिट्ठिभो भर्तारमाह—'नाथ, प्रसवयोग्यस्थानं निमृत्-
मनुसंधीयताम् । टिट्ठिभोऽब्रुवत्—'भार्ये, नन्विदमेव स्थानं
प्रसूतियोग्यम्' । सा ब्रूते—समुद्रवेलाया व्याप्यते स्थानमे-
तत् । टिट्ठिभोऽब्रुवत्—'किमहं निर्बलः समुद्रेण निमृहीतव्यः!'
टिट्ठिभो विदस्याह—'स्वामिन्, त्वया समुद्रेण च महदन्तरम् ।
अथवा ।

पराभवं परिच्छेत्तं योग्यायोग्यं च वेत्ति यः ।

अस्वीह यस्य विज्ञानं कृच्छ्रेणापि न सीदति १५०

अपि च ।

अनुचितकार्यारम्भः स्वजनविरोधो बलीयसि स्पर्धा ।

प्रमदाजनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि, ॥१५१॥

ततः कृच्छ्रेण स्वामिबचनात्सा तत्रैव प्रस्रता । एतत्सर्वं श्रुत्वा
 समुद्रेणापि तच्छक्तिक्रान्त्यर्थं तदखडान्यपहतानि । ततश्चिह्निमी
 शोकार्ता भर्तारमाह—'नाथ, कष्टमापतितम् । यान्यण्डानि मे
 नष्टानि ।' टिड्ढिमोऽबदत्—'प्रिये, मा भेषीः।' इत्युक्त्वा पविर्णा
 मेलकंकृत्वा पक्षिरवामिनो गरुडस्य समीपं गतः तत्र गत्वा
 सकलवृत्तान्तं टिड्ढिमेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निधेदितम्—
 'देव, समुद्रेणाहं स्वगृहावस्थितो विनापराधेनैव निगृहीतः ।'
 ततश्च द्वचनमाकर्ण्य गरुडमता प्रभुर्भगवान्भारतीयः सृष्टिस्थिति-
 प्रलयहेतुर्विज्ञप्तः । स समुद्रमण्डदानायादिदेश । ततो भगवदाज्ञा
 मौलो निधाय समुद्रेण तान्यण्डानि टिड्ढिभाय समर्पितानि ।
 अतोऽहं प्रवीमि—'अद्भुतद्विभावमज्ञात्वा' इत्यादि ॥ राजाह—
 'कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोढबुद्धिरिति ।' दमनको ब्रूते—यदासौ
 सदर्पः मृगाप्रहरणामिमुखरचकितमिवोगच्छतितदा प्रास्यति
 स्वामी ।' एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः । तत्र गतश्चमन्द-
 मुपसर्पन्विरिमतमिवात्मानमदर्शयत् । मंजीवकेन सादरमुक्तम्

‘मद्र, कुशलं ते ।’ दमनको ब्रूते-अनुजीविनां कुतः कुशलम् यतः ।

संपत्तयः पराधीनाः सदा चिन्तमनिर्घृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥१५२॥

अन्यच्च ।

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विपयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को वास्तिराज्ञः प्रियः
कः कालस्य भुजान्तरं न च गतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनपागुरासु पतितः क्षेमेण याताः पुमान् ॥१५३॥
संजीवकेनोक्तम्—‘सखे, ब्रूहि किमेतत् ।’ दमनक आह—किं
ब्रवीमि मन्दभाग्यः । पश्य ।

मञ्जन्नपि पयोराशौ लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।

न मुञ्चति न चादत्ते तथा मुग्धोऽसि संप्रति ॥१५४॥

यतः ।

एकत्र राजविश्वासो नश्यत्यन्यत्र बान्धवः ।

किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःखसागरे’ ॥१५५॥

इत्युक्त्वा दीर्य निःश्वस्योपविष्टः । संजीवको ब्रूते—‘मित्र,
तथापि सविस्तरं मनोगतमुच्यताम् । दमनकः मुनिभृतमाह—
‘यद्यपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्यः
यादागतः । मया परलोकार्थिनावर्यं तव हितमाख्येयम् ।

शृणु । अयं स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धी रहस्युक्तवान्-‘संजीव-
धक्रमेव हत्वा स्वपरिवारं तर्पयामि ।’ एतच्छ्रुत्वा संजीवकः
परं विपादमगमत् । दमनकः पुनराह-अलं विपादेन । प्राप्त-
‘कालकार्ययमुष्ठीयताम् ।’ संजीवकः कथं विमृश्याह स्वगतम्-
‘सुष्टु खल्विदमुच्यते । किं वा दुर्जनचेष्टितं न वेत्येतद्व्यव-
हारान्निर्णेतुं न शक्यते । यतः ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रभृद्भवति राजा ।

कृपणानुसारि च धनं देवो गिरिजलधियर्षी च १५६
करिचंदाश्रयसौन्दर्याद्धत्ते शोभामण्डनः ।

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ १५७ ॥

तत्र विचिन्त्योक्तम् । कष्टं किमिदमापतितम् । यतः ।

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्नाञ्च

तोषमायाति किमत्र चित्रम् ।

अयं त्वपूर्वप्रतिभाविशेषो

यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १५८ ॥

तदयमशक्तार्थः प्रमेयः । यतः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १५९ ॥

किं मयापकृतं राज्ञः । अथवानिर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति
राजानः । दमनको ब्रूते—एवमेतत् । शृणु—

विज्ञैः स्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतामेति कैश्चि-
त्साक्षादन्यैरुपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।
चित्रं चित्रं किमथ चरितं नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १६० ॥

अन्यच्च ।

कुतशतमसत्सु नष्टं सुभाषितशतं च नष्टमधुषेपु ।
वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतचेतने नष्टम् ॥ १६१ ॥

किं च ।

चन्दनतरुषु मृजंगा जलेषु कमलानि तत्र च ग्राहाः ।
गुणघातिनश्च भोगे खला न च सुखान्यविघ्नानि १६२

मूलं भुजंगैः कुसुमानि मृङ्गैः

शोखाः प्लवङ्गैः शिखराणि भल्लैः ।

नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्व

यन्नाश्रितं दुष्टतरंश्च हिंस्रैः ॥ १६३ ॥

अयं तावत्स्वामी वाचि मधुरो विषहृदयो ज्ञातः । यतः ।

दूरादुच्छ्रितवाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारिंताघासनो

गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रशनेषु दत्तादरः ।

अन्तर्भूतविषो वहिर्भयुमयरचातीव मायापटुः

को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिचितो दुर्जनैः , ६४
यथा हि ।

पोतो दुस्तरवारिराशित्तरणे दोषोऽन्धकारागमे
निवर्तते व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्ये सृष्टिः ।
इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भमोद्यमः ॥१६५॥

संजीवकः पुनर्निःश्वस्य—'कष्टं भोः , कथमहं सत्यमन्नकं
सिंहेन निपातयितव्यः । यतः ।

ययोरेव समं चित्तं ययोरेव समं बलम् ।

यतोर्विवादो मन्तव्यो नोत्तमाघमयोःक्वचित् ॥१६६॥

[पुनर्विचिन्त्य ।] केनायं राजा ममोपरि विकारितः । न
जाने । मेदमुत्तगताद्राज्ञः सदा मेतव्यम् । यतः ।

मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्तं विघटितं क्वचित् ।

बलयं स्फाटिकस्येव फो हि संघातुमीश्वरः ॥ १६७ ॥

अन्यथ ।

वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् ।

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥ १६८ ॥

ततः संग्रामे मृत्युरेव वरम् । इदानीं तदाज्ञानुवर्तनमयुक्तम् ।
यतः ।

मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।

उभावपि हि शूराणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ १६९ ॥

युद्धकालश्चायम् ।

यात्रापुद्धे ध्रुवं मृत्युयुद्धे जीवितसंशयः ।

तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७० ॥

यतः ।

अयुद्धे हि यदा पश्येन्न किञ्चिद्धितमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राज्ञो त्रियेन रिपुणा सह ॥ १७१ ॥

जये च लभते लक्ष्मीं मृत्युनापि सुराङ्गनाम् ।

क्षयविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥ १७२ ॥

एतच्चिन्तयित्वा संजीवक आह—‘भो मित्र, कथमसौ मां जिघांसुर्ज्ञातव्यः ।’ दमनको ब्रूते—‘यदासौ पिङ्गलकः समु-न्नतंलाङ्गूल उन्नतचरणो विवृतास्यस्त्वां पश्यति तदा त्वमेव स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि । यतः ।

घलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिमदास्पदम् ।

निःशंकं दीयते लोके पश्य भस्मचये पदम् ॥ १७३ ॥

किंतु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् । नो चेन्न त्वं नाहम् ।’

इत्पुक्त्वा दमनकः करटकसमीपं गतः । करटकेनोक्तम्—‘किं

निष्पन्नम् ।’ दमनकेनोक्तम्—‘निष्पन्नोऽसावन्योन्यमेदः ।’

करटको ब्रूते—‘कोऽत्र संदेहः । यतः ।

बन्धुः को नाम दुष्टानां कृप्यते को न याचितः ।

को न दृष्यति वित्तैर्न कुकृत्ये को न पण्डितः ॥१७४॥
अन्यच्च ।

दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तः श्रीमानात्मविवृद्धये ।

किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाथयाशवत् ॥१७५॥

ततो दमनकः पिंगलकसमीपं गत्वा दिव, समागतोऽसौ पापा
शयः । ततः सञ्जीभूय स्थीयताम्' इत्युक्त्वा, पूर्वोक्ताकारं
कारयामास । संजीवकोऽप्यागस्य तथाविधं विकृताकारं सिंहं
दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार । ततस्तयोर्बुद्धे संजीवकः सिंहेन
ख्यापादितः ।

अथ सञ्जीवकं सेवकं पिंगलको व्यापाद्य विश्रान्तः
सशोक इव तिष्ठति । ब्रूते च—'किं मया दारुण्यं कर्म कृतम्
यतः ।

परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनम् ।

धर्माविक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिव ॥१७६॥

अपरं च ।

भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य

भृत्यस्य वा बुद्धिमतः प्रणाशः ।

भृत्यप्रणाशो मरणं नृपाणां

नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥१७७॥

दमनको अत्रे—'स्वामिन्' कोऽयं नूतनो न्यायो यदरार्तिं
हत्वा संतापः क्रियते । तथा चोक्तम्—

पिता वा यदि व आता पुत्री वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥१७८॥

अपि च ।

धर्मार्थकामंऽश्वज्ञो नैकान्त करुणो भवेत् ।

न द्वि हस्तस्थमत्यन्नं चमावान्मचितुं क्षमः ॥. ७९॥

किं च ।

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।

अंपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥१८०॥

अपरं च ।

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ॥१८१॥

प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥१८१॥

अन्यच्च ।

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वमचः

स्त्री चावशा दुष्प्रकृतिः सहायः ।

प्रेम्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी

त्याज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ १८२ ॥

विशेषतश्च ।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च ।

हिंसा दयालुरपि चार्यपरा बदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुररत्नघनागमा च ।

चारांगनेव नृपनीतिरनेकरूप्या' ॥१८३॥

इति दमनकेन संतोषितः पिंगलकः स्वां प्रकृतिमापन्नः सिंहा-
सने समुपविष्टः दमनकः प्रहृष्टमनाः 'विजयतां महाराजः ।
शुभमस्तु सर्वजगताम्' इत्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः ।

विष्णुशर्मोवाच—'सुहृद्भेदः श्रुतस्तावद्भवद्भिः । राज-
पुत्रा ऊचुः—'मवत्प्रसादाच्छ्रुतः । सुखिनो भूता धयम् ।'
विष्णुशर्माब्रवीत्—'अपरमपीदमस्तु—

सुहृद्भेदस्तावद्भवतु मवतां शत्रुनिलये

खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसपेत्स्वहरहः ।

जनो नित्यं भूयात्सकलसुखसंपत्तिवसतिः

कथारम्भे रम्ये सततमिह घालोऽपि रमताम्' ॥१८४॥

इति हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयः कथासंग्रहः समाप्तः ।

विग्रहः ।

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रा ऊचु—‘आर्य, राज-
पुत्रा वयम् । तद्विग्रहं श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति । विष्णुशर्म-
णोक्तम्—‘यदेवं भवद्भ्यो रोचते कथयामि । विग्रहः श्रूयतां
यस्यायमाद्यः श्लोकः—

हंसैः सह मयूराणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।

विश्वस्य वंचिता हंसाः फाकैः स्थित्वारिमन्दिरे ॥१॥

राजपुत्रा ऊचुः—‘कथमेतत् ।’ विष्णुशर्मा कथयति—

‘अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिर-
रपगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरप-
क्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्येऽभिविक्तः । यतः ।

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ २ ॥

अपरं च ।

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।

वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्नदमावे सदप्यसत् ॥ ३ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यंके सुखाप्तीनः
परिवारपरिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखो
नाम वकः प्रणम्योपविष्टः राज्ञोवाच—‘दीर्घमुख, देशान्त-
रादागतोऽसि । वार्ता कथय । स व्रूते—‘देव, अस्ति महती

वार्ता । तां वक्तुं सत्वरमागतोऽहम् । श्रूयताम् । अस्ति,
जम्बुद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः
पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्चरद्भिः पक्षिभिरहं दग्धा
रणमव्ये चरन्वलोकिताः । पृष्टश्च—‘कस्त्वम् । कुतः समा-
गतोऽसि ।’ तदा मयोक्तम्—‘कर्पूरद्वीपस्य राजचक्रवर्तिनो
हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरोऽहम् । कौतुकाद्देशान्तरं
द्रुमुमागतोऽस्मि । एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तम्—‘अनयोर्देशयोः
को देशो भद्रतरो राजा च ।’ मयोक्तम्—‘आः किमेवमुच्यते ।
महदन्तरम् । यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्गएव, राजहंसश्च द्वितीयः
स्पर्गपतिः । अत्र गरुस्थले पतिता यूयं किं कुरुथ । अस्मद्देशे
गम्यताम् । ततोऽस्मद्भवनमाकर्ण्य सर्वे सकोपा वभूयुः ।

पयःपानं भुजंगानां केशलं विपवर्धनम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

विद्वानेषोपदेष्टव्यो नाविद्वांस्तु कदाचन ।

वानरालुपदिश्याथ स्थानत्रष्टा ययुः खगाः’ ॥ ५ ॥

राजोवाच—‘कथमेतत् । दीर्घश्लेषः कथयति—

कथा १

अस्ति नर्मदातीरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र
निर्मितनीडकोडे पक्षिणो निवसन्ति सुखेन । अथैकदा वर्षासु

नीलपटलैरावृते नभस्तले धारासारैर्महती वृष्टिर्वभूत् । ततो
वानराश्च तरुतलेऽवस्थिताऽशीताकुलान्कम्पमानानवलोक्य
कृपया पक्षिभिरुक्तम्—‘भो भो वानराः, शृणुत-।’

अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चञ्चु माघ्राहृतैस्त्वयैः ।

हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमिति सीदथ’ ॥६॥

तच्छ्रुत्वा वानरैर्जातामपैरालोचितम्—,अहो निर्वातनीडगर्भा-
वस्थिताः सुखिनः पक्षिणोऽस्मान्निन्दन्ति । भवतु वाचदृष्टे
रुपशमः । अनन्तरं शान्ते पानीपवपै तैवानरैर्वृक्षमारुह्य सर्वे
नीडा भग्नस्तेपामण्डानि चाघःपातितानि । अतोऽहं ब्रवीमि-
‘विद्वानेवोपदेष्टव्यः’ इत्यादि ॥ राजोवाच—‘ततस्तैः किं
कृतम् ।’ वकः कथयति—‘ततस्तैः पक्षिभिः कोपादुक्तम्—
‘केनासौ राजहंसो राजा कृतः ।’ ततो मयोपजातकीयेनो-
क्तम्—पुष्पदीपमयूरः केन राजा कुतः ।, एतच्छ्रुत्वा ते
सर्वे मां हन्तुमुद्यताः । ततो मयापि स्वविक्रमो दर्शितः ।
यतः ।

अन्यदा भूपर्यं पुसां घमा लज्जेव योपिताम् ।

पराक्रमः परिभवे वैपात्यं सुरतेष्विव’ ॥ ७ ॥

राजा विहस्याह—

‘आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य पलाबलम् ।

अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेऽरिभिः ॥ ८ ॥

अन्यच्च ।

सुचिरं हि चरन्नित्यं क्षेत्रे सस्यमबुद्धिमान् ।

द्वीपिचर्मपरिच्छन्नो वाग्दोषाद्गर्दभो हतः' ॥ ९ ॥

वकः पृच्छति—'कथमेतत् ।' राजां कथयति—

कथा २

अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः तस्य गर्दभोऽ-
तिवाहनाद्दुर्बलो सुमृष्टुरिवाभवत् । ततस्तेन रजकेनासौ
व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाधारणसमीपे सस्यक्षेत्रे नियुक्तः । ततो
दूरात्तमवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते ।
अथैकदा केनापि सस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृतानुप्राणेन
धनुःकारणं सञ्जीकृत्यानतकायेनैकान्ते स्थितम् । तं च दूरा
दृष्ट्वा गर्दभः पृष्टांगो यथेष्टसस्यभक्षणजातवलो गर्दभोऽय
मिति मत्वाञ्छेः शब्दं कुर्वाणस्तदभिमुखं धावति । सस्यर
क्षकेण चीत्कारशब्दान्निधित्य गर्दभोऽयमिति लीलयैव
व्यापादितः । अतोऽहं भवीमि—'सुचिरं हि चरन्नित्यम्'
इत्यादि ॥ दीर्घमुखो ब्रूते—'ततः पक्षिभिरुक्तम्—'अरे
पाप दुष्ट वक, अस्माकं भूमौ चरन्नस्माकं स्वामिनमधिसि-
पसि । तन्न क्षन्तव्यमिदानीम्' इत्युक्त्वा सर्वे मां चञ्चुभि
ईत्वा सक्रोपा ऊचुः—'परय रे मूर्ख, स हंसस्त्व राजा
सर्वथा मृदुः तथा राज्याधिकारी नास्ति । यत एकान्तमृदुः

करतलस्थमप्यर्थं रक्षितुमक्षमः स कथं पृथिवीं शास्तिराज्यं
वा तस्य किम् । किंतु त्वं च कूपमण्डूकः । तेन तदाश्रय-
स्युपदिशसि । शृणु ।

सेवितव्यो महाशुद्धः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥१०॥

अन्यच्च ।

हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।

पयोऽपि शाण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्यच्च ।

महानप्यल्पतां याति निगुण्ये गुणविस्तरः ।

आधाराधेयभावेन गजेन्द्र इव दर्पणे ॥१२॥

विशेषतश्च ।

व्यपदेशेऽपि सिद्धिः स्यादतिशक्ते नराधिपे ।

शशिनो व्यपदेशेन शशकाः सुखमासते ॥ १३ ॥

यथोक्तम्—'कथमेतत् । पक्षिणः कथयन्ति—

कथा ३ ।

कदाचिदपि वर्षासु शृष्टेरभावात्तृपातो गजयूथो यूथपति-
माह—'नाथ, कोऽस्माकं जीवनाय । नास्ति ह्यद्रजन्तूनां
निमज्जनस्थानम् । धयं च निमज्जनस्थानाभावान्मृताहार्हा
इव किं कुर्मः । क यामः । ततो हस्तिराजो नातिदूरंगत्वा

निर्मलं हृदं दर्शितवान् । ततो दिनेषु गच्छत्सु तत्तीरां व-
स्थिता गजपादाहतिभिरचूर्णिताः क्षुद्रशशकाः । अनन्तरं
शिलीमुखो नाम शशकश्चिन्तयामास—‘अनेन गजयूथेन
पिपासाकूलितेन प्रत्यहमन्नागन्तव्यम् । अतो विनश्यत्यस्मत्कु-
लम्’ । ततो विजयो नाम बुद्धशशकोऽवदत्—‘मा विपीदत ।
मयात्र प्रतीकारः कर्तव्यः ।’ ततोऽस्ती प्रतिज्ञाय चंचलितः ।
‘गच्छता च तेनालोचितम्—कथं गजयूथसमीपे स्थित्वा
वक्तव्यम् । यतः ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।

पालयन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः ॥ १४ ॥

अतोऽहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथं संवादयामि ।’ तथानु-
ष्ठिते यूथनाथ उवाच—‘कस्त्वम् ? कुतः समायातः ?’ स
ब्रूते—‘शशकोऽहम् । भगवता चन्द्रेण भवदन्तिकं श्रेपितः ।’
यूथपतिराह—‘कार्यमुच्यताम् । विजयो ब्रूते—

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदतिनान्यथा ।

सर्दवाचष्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥ १५ ॥

तदहं तदानुया ब्रवीमि । शृणु । यदेते चन्द्रमगेरवकाः
शशकास्त्वया निःसारितास्तदनुचितं कृतम् । ते शशकाश्चि-
रमस्मार्कं रक्षिताः । अत्र एव मे शशाङ्क इति प्रसिद्धिः ।’
एवमुक्त्यति दूते यूथपतिर्नर्मयादिदमाह—‘मणिधेहि । इदमशा

नतः कृतम् । पुनर्न कर्तव्यम् ।' दूत उवाच—'यद्येवं तदत्र सरसि कोपात्कम्पमानं भवन्तं शशाङ्कं प्रणम्य प्रसाद्य गच्छ ततो रात्रौ यूथपतिं नीत्वा जले चञ्चलं चन्द्रबिम्बं दर्शयित्वा यूथपतिः प्रणामं कारितः । उक्तं च तेन—'देव, अज्ञानादने नापराधः कृतः । ततः क्षम्यताम् । नैवं वारान्तरं विधास्यते ।' इत्युक्त्वा प्रस्थापितः । अतो वयं ब्रूमः—'व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यात्' इति ॥ ततो मयोक्तम्—'स एवास्मत्प्रभू राजहंसो महाप्रतापोऽतिसमर्थः । त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तत्र युज्यते किं पुना राज्यम्' इति । तदाहं तैः पक्षिभिः 'दुष्ट, कथसस्मद्भूमौ चरसि' इत्यभिधाय राज्ञश्चित्रवर्णस्य समीपं नीतः । ततो राज्ञः पुरो मां प्रदर्श्यः तैः प्रणम्योक्तम्—'देव-अवधीयतामेव दुष्टो धको मदस्मद्देशे चरन्नपि देवपादानधि क्षिपति ।' राजाह—'कोऽयम् ? कुत समायातः ?' त ऊचुः—'हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्यानुचरः कर्पूरद्वीपादा-मतः ।' अथाहं गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्टः—'कस्तत्र मुख्यो मन्त्री इति । मयोक्तम्—'सर्वशास्त्रार्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्रवाकः । गृध्रो ब्रूते—'युज्यते । स्वदेशजोऽसौ । यतः ।

स्वदेशजं कुलाचारं विशुद्धमथवा शुचिम् ।

मन्त्रज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारविधर्जितम् ॥ १६ ॥

अधीतव्यवहारार्थं मौलं ख्यातं विपश्चितम् ।

अर्थस्योत्पादकं चैव विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः' ॥१७॥

अत्रान्तरे शुकैनोक्तम्—'देव'कर्पूरद्वीपादयो लघुद्वीपा जम्बु
द्वीपान्तर्गता एव । तत्रापि देवपादानामेवाधिपत्यम् । ततो
राज्ञाप्युक्तम्—'एवमेव । यतः ।

राजा मत्तः शिशुश्चैव प्रमादी धनगर्हितः ।

अप्राप्यमपि चाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यतेऽपि यत् ॥१८॥

ततो मयोक्तम्—'यदि वचनमात्रेणैवाधिपत्यं सिद्धयति
तदा जम्बुद्वीपेऽप्यस्मत्प्रभो हिरण्यगर्भस्य स्याम्यमस्ति । शुकै
ब्रूते—'कथमत्र निर्ययः । मयोक्तम्—'सङ्ग्राम एव ।'
राज्ञा विदध्यान्मन्त्रिणं—'स्य स्वामिनं गत्वा सञ्जीकुरु ।' तदा
मयोक्तम्—'स्वदूतोऽपि प्रस्थाप्यताम् ।, राजीवाच—कः प्रपा
स्यति दौत्येन । यत एवभूतो दूतः कार्प्यः ।

भक्तो गुणी द्युचिर्दक्षः प्रगल्भोऽव्यसनी क्षमी ।

प्रासवः परमर्मज्ञो दूतः स्यत्प्रतिमानवान्' ॥१९॥

शुभ्रो वदति—'सन्त्येव दूता बहवः । किंतु प्रासव एव
कर्तव्यः । यतः ।

प्रसादं कुरुते पत्युः संपत्तिं नाभिवाञ्छति ।

कालिमा कालहृदस्य नापैरीदृशसंगमात्' ॥ २० ॥

राजाह—'ततः शुक एव ब्रूतु । शुक त्वमेवानेन सह
गत्वास्मदभिज्ञपितं वदि ।, शुको ब्रूते—'यथाज्ञापयति देवः

कित्वयं दुर्जनो वकः । तदनेन सह न गच्छामि । तथा चोक्तम्

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधे ॥ २१ ॥

अपरं च ।

न स्यात्तद्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

काकसङ्गाद्गतो हंसस्तिष्ठन्गच्छंश्च वर्तकः, ॥२२॥

सजावाच—कथमेतत् । शुकः कथयति—

कथा ४ ।

अत्युज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे प्लक्षतरुः । तत्र हंसकाको
निवसतः । कदाचिद्ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र
तरुतले धनुःकाण्डं संनिधाय सुप्तः । तत्र क्षणान्तरे तन्मूखा
बृष्टच्छायापगता । ततः शूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य
तद्बृष्टस्थितेन हंसेन कृपया पक्षी प्रसार्य पुनस्तन्मुखे छाया
कृता । ततो निर्भरनिद्रासुखिना तेन मुखव्यादानं कृतम् ।
अथ परमुखमसहिष्णुः स्वभावदौर्जनेन स काकस्तस्य मुखे
पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः । ततो यावदसौ पांच उत्था
योर्ध्वं निरीक्षते । तावत्तेनावलोकितो हंसाकाण्डेन हतो
व्यापादितः ॥

वर्तककथामपि कथयामि—

कथा ५ ।

एकदा भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसङ्गेन सर्वे पक्षिणः समुद्रतीरं गताः । ततः काकेन सह वर्तकश्चलितः । अथ गोपालस्य गच्छतो दधिभाण्डाद्वारंवारं तेन काकेन दधि खाद्यते । ततो यावदसौ दधिभाण्डं भूमौ निधायोर्ध्वपथलोकते तावत्तेन काकवर्तकौ दृष्टौ । ततस्तेन खेदितः काकः पलायितः । वर्तकः स्वभावानिरपराधी मन्दगतिस्तेन श्राप्तो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवामि—‘न स्थातव्यं न गन्तव्यम्’ इत्यादि ॥ ततो भयोक्तम्—‘आतः शुक्र, किमेवं ब्रवीषि । मां प्रति यथा श्रीमद्देवस्तथा भवानपि ।, शुकेनोक्तम्—‘अस्त्वेषम् । किंतु ।

दुर्जनैरुच्यमानानि सम्मतानि प्रियाण्यपि ।

अकालकुसुमानीध भयं संजनयन्ति हि ॥ २३ ॥

दुर्जनत्वं च भवतो वाक्या देव ज्ञातं यदनयोर्भूपालयोर्विग्रहे भवद्वचनमेव निदानम् । परय ।

प्रत्यक्षेऽपि कृते दीपे मूर्खः सान्त्वेन तुष्पति ।

‘रथकारो निर्जा भार्या सजारां शिरसाकरोत्’ ॥२४॥

राज्ञोक्तम्—‘कथमेतत् । शुक्रः कथयति—

कथा ६ ।

अस्ति यौवनश्रीनगरे मन्दगतिर्नाम रथकारः । स च स्वभार्या बन्धकीं जानाति । जारेण समं स्वचक्षुषा नैकस्थाने

पश्यति । ततोऽसौ रथकारः 'अहमन्यं ग्रामं गच्छामि' इत्यु-
 ष्त्वा चलितः । कियद्दूरं गत्वा पुनरागत्य पर्यङ्कतले स्वगृहे
 निभृतं स्थितः । अथ रथकारो ग्रामान्तरं गत इत्युपजात-
 विश्वासः सं जारः संध्याकाल एवागतः । पथात्तेन समं
 तस्मिन्पर्यंके क्रीडन्तीं पर्यङ्कतलस्थितस्य भर्तुः किं चिदङ्गस्पर्-
 शत्स्वामिनं मायाविनमिति विज्ञाय विषयणाभवत् । ततो
 जारेणोक्तम्—'किमिति त्वमद्य मया सह निर्भरं न रमसे ।
 विस्मितेव प्रतिभासि मे त्वम्' तयोक्तम्—'अनभिज्ञोऽसि ।
 मम प्राणेश्वरो येन ममाकौमारं सख्यं सोऽद्य ग्रामान्तरं गतः ।
 तेन विना सकलजनपूर्णाऽपि ग्रामो मां प्रत्यरण्यपवद्भाति ।
 किं भावि तत्र परस्थाने किं खादितवान्कथं वा प्रसुप्त इत्यस्म
 द्दृदयं विदीर्यते' । जारो ब्रूते—तव किमेवं स्नेहभूमी रथ ।
 कारः ।, चन्धक्यवदत्—'रे वर्धर, किं वदसि । शृणु ।

परुपाएयपि या प्रोक्ता दृष्टा या क्रोधचक्षुषा ।

सुप्रसन्नमुखी भर्तुः सा नारी धर्मभागिनी ॥२५॥

अपरं च ।

नगरस्योचतस्थो वा पापो वा यदि वाऽशुचिः

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयोः ॥२६॥

अन्यथा ।

भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्हिना ।

एषा चिगहिता तेन शोमनापि न शोमना ॥ २७ ॥

त्वं जारः पापमतिः । मनौलौक्यात्पुष्पताम्बूलप्रदशः कदा
चित्सेव्यसे कदाचिन्न सेव्यसे च । स च स्वामी मां विक्रेतुं
देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽपि दातुमीश्वरः । किं बहुना तस्मिञ्जी
वति जीवामि तन्मरणे चानुमरणं करिष्यामीति प्रतिज्ञा वर्तते।
यतः ।

तिस्रः कोट्योऽर्घकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥ २८ ॥

अन्यच्च ।

ब्यालग्राही यथाव्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
तद्वद्भर्तारमादाय स्वर्गलोके महीयते ॥ २९ ॥

अपरं च

चित्तौ परिव्वज्य पिचेतनं पतिं
प्रिया हि या मुच्यति देहमात्मनः ।
कृत्वापि पापं शतसंख्यमप्यसौ
पतिं गृहीत्वा सुरलोकमाप्नुयात् ॥३०॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा म रथकारोऽब्रुदत्—'धन्योहं यस्येदृशी
प्रियवादिनी स्वामिवत्सली मार्या इति मनसि निघाय तां
खट्वां स्त्रीपुरुषसहितां भूर्ध्नि कृत्वा सानन्दं ननर्त । अतोऽहं
ब्रवीमि—'प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे' इत्यादि । ततोऽहं तेन राज्ञा
यथाव्यवहारं संपूज्य प्रस्थापितः शुकोऽपिमम पश्चादागच्छ-

ज्ञास्ते । एतत्सर्वं परिज्ञाय यथाकर्तव्यमनुसंधीयताम् ।
चक्रवाको विहस्याह—‘देव, वकेन तावद्देशान्तरमपि गत्वा
यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम् । किंतु देव, स्वभाव एष
मूर्खाणाम् । यतः ।

शतं दद्यान्न विवशेदिति विज्ञस्य सम्मतम् ।

विना हेतुमपि द्वन्द्वेमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्, ॥३१॥

राजाह—‘किमतीतोपालम्भनेन । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् ।
चक्रवाको ब्रूते—‘देव, विजने ब्रवीमि । यतः ।

वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नेत्रवक्त्रविकारतः ।

अत्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्ब्रह्मसि मन्त्रयेत् ॥३२॥

ब्रूते—‘देव, अहमेवं जानामि । कस्याप्यस्मन्नियोगिनः श्रे-
ण्या वकेनेदमनुष्ठितम् । यतः ।

वैद्यानामातुरः श्रेयांन्व्यसनी यो नियोगिनाम् ।

विदुषां जीवनं मूर्खः सद्वर्णां जीवनं सताम् ॥ ३३ ॥

राजाब्रवीत्—भवतु । कारणमत्र पश्चाद्विरूपणीयम् । संप्रति
यत्कर्तव्यं तद्विरूप्यताम् । चक्रवाको ब्रूते—‘देव, प्रणि-
धिस्तावत्प्रहीयताम् । ततस्तदनुष्ठानं मलाबलं च जानीमः ।
तथा हि ।

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलोकने ।

चारचक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥३४॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं
तत्रावस्थाय द्वितीयं तत्रत्यमन्त्रकार्यं सुनिभृतं निश्चित्य निगद्य
प्रस्थापयति । तथा चोक्तम्—

तीर्थाश्रमसुरस्थानं शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्विभ्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवदेत् ॥३५॥

गूढचरश्च यो जले स्थले चरति । यतोऽसावेव वक्रो निपुज्य-
ताम् । एतादृश एव कश्चिद्ब्रह्मको द्वितीयत्वेन प्रयातु । पद्गूढ-
लोकाश्च राजद्वारे तिष्ठन्तु । किंतु देव, एतदपि सुगुप्तमनु-
ष्ठातव्यम् । यतः ।

पट्करणौ भिद्यते मन्त्रस्था प्रातश्च वार्तया ।

इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्थो महीभृता ॥३६॥

पश्य ।

मन्त्रभेदेऽपि ये दोषा भवन्ति पृथिवीपते ।

न शक्तास्ते समाधातुमिति नीतिविदां मतम् ॥३७॥

राजा विमृश्योवाच—‘प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्राणिविधिः ।’ मन्त्री
ब्रूते—‘तदा संग्रामविजयोऽपि प्राप्तः ।’

अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य प्रणम्योवाच—‘देव, जुम्युद्धीपा
दागतो द्वारि शुक्रस्तिष्ठति ।’ राजा चक्रावाकमालोकते ।
चक्रवाकेणोक्तम्—‘तावद्गत्वावासे तिष्ठतु पश्चादनीय

द्रष्टव्यः ।' प्रतीहारस्तमावासस्थानं नीत्वा गतः । राजाह-
'विग्रहस्तावत्समुपस्थिः ।' चक्रा ब्रूते—'देव, प्रागेव विग्रहो
न विधिः । यतः ।

स किं भृत्यः स किमन्त्री य आदावेव भूपतिम् ।
युद्धोद्योगं स्वभृत्यागं निर्दिशत्यविचारितम् ॥३८॥

अपरं च ।

विजितुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ।
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥३९॥

अन्यच्च ।

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
साधितुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ ४० ॥

अपरं च ।

सर्व एव जनः शूरो ह्यनासादितविग्रहः ।
अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्नहि ॥४१॥

किं च ।

न तद्योत्थाप्यते ग्रीवा प्राणमिर्दारुणा तथा ।
अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत् ॥४२॥

किंतु विग्रहमुपस्थितं विलोक्य व्यवहियताम् । यतः ।
यथाकालकृतोद्योगात्कृषिः फलवती भवेत् ।
तद्वन्नीतिरियं देव चिरात्कलवि रक्षणात् ॥४३॥

अपरं च ।

महतो दूरभीरुत्वमासन्ने शूरता गुणः ।

त्रिपत्तौ च महौल्लोके धीरतामनुगच्छति ॥४४॥

अन्यथ ।

प्रत्पूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल ।

अतिशीतलमप्यम्मः किं भिनत्ति न भृशतः ॥४५॥

विशेषतश्च महाबलोऽसौ चित्रवर्णो राजा । यतः ।

यस्मिन्ना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

तद्युद्धं हस्तिना सार्धं नराणां मृत्युमाचहेत् ॥४६॥

अन्यथ ।

स मूर्खः कालमप्राप्य योऽपकर्तारि वर्तते ।

कलिर्वलवता सार्धं कीटपक्षीद्यमो यथा ॥४७॥

किं च ।

कौर्मं संकोचमास्थाय ग्रहारमपि मर्षयेत् ।

प्राप्तकाले तु नीतिज्ञ उच्छिष्टेत्कूरुसर्पवत् ॥४८॥

महत्पल्पेऽप्युपायः सममेव भवेत्क्षमः ।

समुन्मूलयितुं इवांसृष्टांनीव नदीस्यः ॥ ४९ ॥

अतस्तद्दूतोऽप्याश्वास्य तावद्विधयतां । यावद्दुर्गः

सञ्जीक्रियते । यतः ।

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो घनुर्धरः ।

विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टाङ्गपातं प्रणम्योचुः—यथाज्ञापयति
 देवः ।' इत्यनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वाधिपत्यं तस्य
 बभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेगाधिक्यं साधितम् । ततस्तेन
 व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजमान्प्राप्य सदसि शृगालानवलोक्य
 लज्जमानेनावज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः । ततो विष-
 ष्णाऽशृगालानवलोक्य केनचिद्दृष्टशृगालेनेतत्प्रतिज्ञातम्—'मा
 चिपीदत । यदनेनानभिज्ञेन नीतिविदो मर्मज्ञाः ययं स्वसमी
 पात्परिभूरिभूतास्तद्यथायं नश्यति तथा विधेयम् । यतोऽमी
 व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिनं
 मन्यन्ते । तद्यथायं परिचितो भवति तथा कुरुत ॥ तत्र चैव-
 मनुष्ठेयम् । यतः सर्वे संध्यासमये संनिधामे महारावमेकदैव
 करिष्यथ । ततस्तं शब्दमाकर्ण्य जातिस्वभावाच्चेनापि शब्दः
 कर्तव्यः ततस्तथानुष्ठिते सति तद्वचम् । यतः ।

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।

श्वा यदि कियते राजा तदिकृनात्युपानहम् ॥५८॥

ततः शब्दादभिज्ञाय न व्याघ्रेण हनः । तथा चोक्तम्—

छिद्रं मर्म च वीर्यं च सर्वं वेत्ति निजो रिपुः ।

दहत्यंतर्गतस्त्रैव शुष्कं पृथ्विमिवानलः ॥५९॥

अतोऽहं ब्रवीमि—'आत्मपक्षं परित्यज्य' इत्यादि । राजाह-
 'यदेवं तथापि हरयतः तावदयं दूरादागतः । तत्संग्रहे विचारः

कार्यः ।' चक्रो ब्रूते—'देव, ग्रहिधिः ग्रहितो दुर्गश्च सञ्जी-
कृतः । अतः शुकोऽप्यानीय प्रस्थाप्यताम् । ततः ।

नन्दं जघान चाखक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तद्दूरान्तरितं दूतं परयेद्दीरसमन्वितः' ॥ ६० ॥

ततः सभां कृत्वाहूतः शुकः काकश्च । शुकः किञ्चिदुन्नतशिरा
दत्तासन उपविश्य ब्रूते—'भो हिरण्मगर्भ, महाराजाधिराजः
श्रीमच्चित्रवर्णस्त्वां समाज्ञापजति । यदि जीवितेन श्रिया वा
प्रयोजनमस्ति तदा सत्वरमागत्यास्मच्चरणी प्रणम । न चेद-
यस्थातुं स्थानान्तरं चिन्तय ।' राजा सकोपमाह—'आः,
कोऽप्यस्माकं पुरतो नास्ति य एनं गलहस्तयति । उत्थाप
मेधवर्णो ब्रूते—'देव, आज्ञापय । हन्मि दुष्टं शुकम् ।' सर्वज्ञो
राजनं काकं च सान्त्वयन्ब्रूते—'शृणु तावत ।

न सा समा. यत्र न संति वृद्धा

वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति

सत्यं न तद्यच्छलमध्युपैति ॥ ६१ ॥

यतो धर्मरक्षेपः ।

दूतो म्लेच्छोऽप्यवप्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ॥६२॥

किं च ।

स्वापकर्षं परोत्कर्षं दूतोक्तीर्मन्यते तु कः ।

शतं शतसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥५०॥

किं च ।

अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवास्पदम् ।

अदुर्गोऽनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवत् ॥५१॥

दुर्गं कुर्यान्महाखांतमुच्चप्राकारसंयुतम् ।

सपन्त्रं सजलं शैलसरिन्मरुननाश्रम् ॥५२॥

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्येष्वसंग्रहः ।

प्रवेशश्चापसारश्च सप्तैता दुर्गसंपदः ॥५३॥

राजाह—‘दुर्गानुसंधाने को नियुज्यताम् । वको ब्रूते—

‘यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।

मर्मस्वदृष्टकर्मा यः शास्त्रज्ञोऽपि विप्रवृत्ति ॥५४॥

तदाहूपतां सारसः ।’ तथानुष्ठिते सत्यागतं सारसमालोक्य

राजोवाच—‘भोः सारस, त्वं सत्वरं दुर्गमनुसंधेहि ।’ सारसः

प्रणम्योवाच—‘देव, दुर्गं तावदिदमेव चिरात्सुनिरूपितमास्ते

महत्सरः । कित्वत्र मध्मवर्तिद्वीपे द्रव्यसंग्रहः क्रियताम् ।

यतः ।

धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निचिह्नं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारम् ॥५५॥

किं च ।

ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

शृहीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते' ॥५६॥

राजाह—'सत्यरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ ।' पुनः प्रविश्य प्रतीहागे
 व्रते—'दिव, सिंहद्वीपादागतो मेघवर्यो नाम वायसः सपरि-
 शतो द्वारि तिष्ठति । देवपादं द्रष्टुमिच्छति ।' राजाह—
 'काकाः पुनः सर्वज्ञा बहुद्रष्टारव्य । तद्भवति संग्राह्य इत्यनु-
 वर्तते ।' चक्रो व्रते—'दिव, अस्त्येवम् । किंतु काकः
 स्थलचरः तेनास्मद्विपक्षे नियुक्तः कथं संग्राह्यः । तथा
 घोक्तम्—

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्यमृगालवत् ॥१७॥

राज्ञोवाच—'कथमेतत् ।' मन्त्री कथयति—

कथा ७ ।

अस्त्यरण्ये कश्चिच्छृगालः स्वेच्छया नगरोपान्ते आम्य-
 नीलीभाण्डे पतितः । पश्चात्ततः उत्थातुमममर्थः प्रातरात्मानं
 मृतयन्मंदर्यस्थितः । अथ नीलीभाण्डस्वामिनामृत इति ज्ञात्वा
 तस्मान्मृत्याप्यदूरेनीत्वापसारितस्तस्मात्पलायितः । ततोऽसौ
 वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं नीलवर्यममलोक्याचिन्तयत्—
 'मदमिदानीनुत्तममर्थः । तदाहं स्वकीयोत्कर्षं किं न माधयामि
 इत्यालोच्य मृगालानाहूय तेनोक्तम्—'अहं भगवत्यायन-
 देयतया स्वहन्तेनारण्यराज्ये सर्वाधिसेनामिपिक्तः । तद-
 प्यारभ्यास्येऽमदाश्रया व्यवहारः कार्यः ।' मृगालाश्च तं

सदेवावध्यभावेन दूतः सर्वं हि जल्पति' ॥६३॥

ततो राजा काकश्च स्वां प्रकृतिमापन्नौ । शुकोऽप्युत्थाय
चलितः । पश्चाच्चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालंकारादिकं
दत्त्वा संप्रेषितो ययौ । शुकोऽपि विन्व्याचलराजानं प्रणत-
वान् । राजोवाच—‘शुक्र, का वार्ता । कीदृशोऽसौ देशः ।’
शुको ब्रूते—‘देव, संक्षेपादियं वार्ता । संप्रति युद्धोद्योगः
क्रियताम् । देशश्चासौ कपूरद्वीपः स्वर्गैकदेशो ; राजा च
द्वितीयः स्वर्गपतिः । कथं वर्णयितं शक्यते । ततः सर्वा-
न्निर्दिष्टानाहूय राजा मन्त्रयितुमुपविष्टः । आह च—‘संप्रति
कर्तव्यविग्रहे यथाकर्तव्यमुपदेशं ब्रूत । विग्रहः पुनरपर्यं
कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—

असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः ॥६४॥

दूरदर्शी नाम शूभ्रो ब्रूते—‘देव, व्यसनितया विग्रहो न विधि-
यतः ।

मित्रामात्यसुहृद्गणां यदा स्युर्दृढमक्तयः ।

शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥६५॥

अन्यत्र ।

भूमिमित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम् ।

यदेतन्निश्चितं भावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥६६॥

राजाह—‘मद्वलं तावदवलोकयतु मन्त्री । तदैतेषामुपयोगो
ज्ञायताम् । एवमाहूयतांमौहूर्तिकः । निर्णय शुभलग्नं ददातु ।
मन्त्री ब्रूते—‘तथापि सहसा यात्राकरणमनुचितम् । यतः ।

विशन्ति सहसा मृगा येऽविचार्यद्विषद्वलम् ।

खड्गधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिरिचतम् ॥ ६७ ॥

राजा—‘मन्त्रिन्, ममोत्साहमङ्गं’ सर्वथा मा कृथाः । वि-
जिगीर्षुयथा परभूमिमाक्रामति तथा कथय ।’ शृणो ब्रूते—
तत्कथयामि । किंतु तदनुष्ठितमेव फलप्रदम् । तथा चोक्तम्-

किं मन्त्रेणाननुष्ठानाच्छास्त्रं वित्पृथिवीपतेः ।

न ह्यौषधपरिज्ञानाद्ब्याधेः शान्तिः क्वचिद्भवेत् ॥ ६८ ॥

राजादेशाधानतिक्रमणीयः । यथा श्रुतं तन्निवेदयामि । शृणु

नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप ।

तत्र तत्र च सेनानीर्यायाद्ब्यूहीकृत्वैर्वलीः ॥ ६९ ॥

बलाघ्नवः पुरो यायात्प्रवीरपुरुषान्वितः ।

मध्ये कलत्रं स्वामी च कोपः फल्गु च यद्वलम् ॥ ७० ॥

‘पार्श्वयोरुभयोरध्वं श्रद्धानां पार्श्वतो रथाः ।

स्थानां, पाश्वयोर्नागा नागानां च पदावयः ॥ ७१ ॥

पश्चात्सेनापतिर्यायात्खिधानाध्यामयञ्छनः ।

मन्त्रिभिः सुमर्त्यैः प्रविष्टैः पलं नृप ॥ ७२ ॥

‘समेपाद्रिपमं नारैर्जलाद्यं मे ममदीधरं ।

सममश्वैर्जलं नौभिः सर्वत्रैवपदातिभिः ॥ ७३ ॥

हस्तिनां गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदागमे ।

तदन्वत्र तुरंगार्था पत्तीनां सर्वदेव हि ॥ ७४ ॥

शैलेषु दुर्गमार्गेषु विषेयं नृपरक्षाम् ।

स्वयोधै रक्षितस्यापि शयनं योगनिद्रया ॥ ७५ ॥

नाशयेत्कर्षयेच्छत्रून्दुर्गकण्टकमर्दनैः ।

परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः ॥ ७६ ॥

यत्र राजा तत्र कोशो विना कोशात्न राजता ।

स्वभृत्येभ्यस्ततो दद्यात्को हि दातुर्न युष्यते ॥ ७७ ॥

यतः ।

न नरस्य नरो दासो दासस्त्वर्थस्य भूपते ।

गौरवं लाघवं वापि घनाघननिबन्धनम् ॥ ७८ ॥

अमेदेन च युष्येत रक्षेच्चैव परस्परम् ।

फल्गु सैन्यं च यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य कारयेत् ॥ ७९ ॥

पदातींश्च महीपालः पुरोज्जीकस्य योजयेत् ।

उपरुध्वारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ ८० ॥

स्यन्दनास्वैः समे युष्येदनुपे नौद्विपैस्तथा ।

घृतगुल्माघृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ ८१ ॥

दूषयेचास्य संततं पयसान्नोदकेन्धनम् ।

भिन्द्याच्चैव तहागानि प्राकारान्परिखांस्तथा ॥ ८२ ॥

पलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ।
 निजैस्वयैरेव मातङ्गोऽष्टावुधः स्मृतः ॥ ८३ ॥
 यत्नमश्च सैन्यानां प्राकारो जङ्गमो यतः ।
 तस्मादश्वाधिको राजा विजयो स्थलविग्रहे ॥ ८४ ॥

तथा चोक्तम्—

युध्यमाना ह्यारूढा देवानामपि दुर्जेयाः ।
 अपि दूरस्थितास्तेषां धैरिणो हस्तवर्तिनः ॥ ८५ ॥
 प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तवलपालनम् ।
 दिङ्मार्गाणां विशोधित्वं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 स्यभावशूरमसृष्टमविरक्तं जितश्रमम् ।
 प्रसिद्धत्रियप्रायं धलं श्रेष्ठतमं विदुः ॥ ८७ ॥
 यथा प्रसूकृतान्मानायुध्यन्ते श्रुवि मानवाः ।
 न तथा बहुभिर्दत्तैर्द्रविलैरपि भूपते ॥ ८८ ॥
 धरमन्पवलं सारं न कुर्यान्मृण्डमण्डलीम् ।
 कुर्यादसारमङ्गो हि सारमङ्गमपि स्फुटम् ॥ ८९ ॥
 अग्रसादोऽनधिष्ठानं देयांशहरणं च यत् ।
 कालपापोऽप्रतीकारस्तद्गम्यस्य कारणम् ॥ ९० ॥
 आपोऽप्यन्तलं शत्रोर्जिगीषुरतिशोषयेत् ।
 सुखसाध्यं द्विषां सैन्यं दीर्घयानप्रोहितम् ॥ ९१ ॥
 शयादापरो मन्त्रो नास्ति मेदकरो द्विषाम् ।

तस्मादुत्थापयेद्यत्नादायादं तस्य विद्वियः ॥ ९२ ॥
 संघोष युवराज्ञेन यदि वा मुख्यमन्त्रिणा ।
 अन्तः प्रकोपनं कार्यममियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥९३॥
 क्रूरं मित्रं रणं चापि भंगं दत्त्वा विधातयेत् ।
 अथवा गोप्रहाकृष्टया तन्लक्ष्याश्रितबन्धनात् ॥९४॥
 स्वराज्यं वासयेद्राजा परदोषावगाहनात् ।
 अथवा दानमानाम्यां वासितं धनदं हि तत् ॥९५॥

राजाह—‘आः, किं बहुनोदितेन ।

आत्मोदयः परलानिद्वयं नीतिरितीयती ।

तद्दूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ९३ ॥

मन्त्रिणा विहस्योच्यते—‘सर्वमेतद्विशेषतश्चोच्यते । किंतु ।

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

समानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥९७॥

तत उत्थाय राजा मौहूर्तिकावेदितलग्ने प्रस्थितः ।

अथ प्रहितप्रणिधिर्द्विरण्यगर्भमागत्योवाच—देव, समा-
 गतप्रायो राजा चित्रवर्णः । संग्रति मलयपर्वताधित्मकायां
 समावासितकटकोऽनुवर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमनुसंधात
 व्यम् । यतोऽसौ गृध्रो महामन्त्री । किंच केनचित्सह तस्य
 विश्वासकथाप्रसङ्गेनैव तदिद्वितमवगतं मया यदनेन कोऽप्य
 स्मद्दुर्गे प्रागेवं नियुक्तः । चक्रो ब्रूते— देव, काक एवासी

संभवति ।' राजाह—'न कदाचिदेतत् । यद्येवं तदा कथं तेन शुकस्याभिभवोद्योगः कृतः । अपरं च । शुकस्यागमनात्तस्य विग्रहोत्साहः । स चिरादत्रास्ते । मन्त्री ब्रूते—'तथाप्यागन्तुः शक्नीयः ।' राजाह—'आगन्तुका हि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते । शृणु ।

परोऽपि हितवान्यन्धुर्वन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो न्याधिहितमारण्यमौषधम् ॥९८॥

अपरं च ।

आसीद्वीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभृतः ।

सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुवमात्मनः' ॥ ९९ ॥

चक्रः पृच्छति—'कथमेतत् ?' राजा कथयति—

कथा ८ ।

अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राजहंसस्य पुण्या कर्पूरमञ्जुषी सहानुगमवानमवम् । तत्र वीरवरो नाम महाराजपुत्रः कुतश्चिदेशादागत्य राजद्वारम्वपगम्य प्रतीहारमुवाच—'अहं तावदेननार्थी राजपुत्रः । राजदर्शनं कारय' ततस्तेनासौ राजदर्शनं कारितो ब्रूते—'देव, यदि मयासेवकेनप्रयोजनमस्ति तदस्मद्वर्तनं क्रियताम् ।' शूद्रक उवाच—'किं ते वर्तनम् ?' वीरवरो ब्रूते—'प्रत्यहं गुवर्षपञ्चशतानि देहि ।, राजाह—'कां ते मामग्री ?' वीर-

वरो व्रूते—‘द्वौ बाहू तृतीयश्च खड्गः ।’ राजाह—‘नैतच्छ-
 क्यम् ?’ तच्छ्रुत्वा वीरवरश्चलितः । अथ मन्त्रिमिरुक्तम्—
 ‘देव, दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपं किमुप-
 युक्तोऽयमेतावद्वर्तनं गृहीत्यनुपयुक्तो वेति ।’ ततो मन्त्रि-
 वचनादाहूय वीरवराय ताम्बूलं दत्त्वा पञ्चशतानि सुवर्णानि
 दत्तानि । तद्विनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तदर्थं
 वीरवरेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । स्थितस्पर्धं दुःखि-
 तेभ्यः । तदवशिष्टं भोज्यव्ययविलासव्ययेन । एतत्सर्वं
 नित्यंकृत्यं कृत्वा राजद्वारमहनिशं खड्गपाणिः सेवते । यदा
 च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति ॥

अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ राजा करुणं क्रन्दनध्वनि
 श्रुत्वा । शूद्रक उवाच—‘कः कोऽत्र द्वारि । तेनोक्तम्—‘देव,
 अहं वीरवरः ।, राजोवाच—‘क्रन्दनानुसरणं कियताम् ।,
 वीरवरः यथाज्ञापयति देवः, इत्युक्त्वा चलितः । राज्ञा च
 चिन्तितम्—नैतदुचितम् । अयमेकाकी राजपुत्रो मया सूची-
 मेघे तमसि प्रेरितः । तदनुगत्वा किमेतदिति निरूपयामि ।’
 ततो राजापि खड्गमादाय तदनुसरणक्रमेण नगराद्बहिर्निज
 गाम् । गत्वा च वीरवरेण सा रुदती रूपयौवनसंपन्ना
 सर्वालंकारभूषिता काचित्स्त्री दृष्टा पृष्टा च— ‘का त्वम्
 किमर्थं रोदिषि ?’ स्त्रियोक्तम्—‘अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मी

नस्य निस्तारः कृतः । अधुना निष्पुत्रस्य जीवतेनालम् ।
इत्यालोचात्मनः शिररच्छेदः कृतः । ततः स्त्रियापि स्वामि-
पुत्रशोकार्तया तदनुष्ठितम् । तत्सर्वं दृष्ट्वा राजा साश्चर्यं
चिन्तयामास—

‘जीवन्ति च त्रियन्ते च मद्दिधाः क्षुद्रजन्तवः ।

अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥१०१॥

तदेतेन परित्यक्तेन मम राज्येनाप्यप्योजनम् । ततःशुद्धके-
यापि स्वशिरच्छेदं खड्गः समुत्थापितः । अथ भगवत्या
सर्वमङ्गलया राजा हस्ते धृतं उक्तश्च—‘पुत्र, पूसन्नास्मि
ते । एतावता साहसेनालम् । जीवनान्तेऽपि तव राज्यभङ्गो
नास्ति । राजा च साष्टाङ्गपातं पूण्म्योवाच—‘देवि, किं
मे राज्येन । जीवितेन वा किं पूयोजनम् । यद्यहमनुकम्प-
नोयस्तदा ममायुः शेषेणायं सदारपुत्रो वीरवरो जीवतु ।
अन्यथाहं यथापाप्तां गतिं गच्छामि । भगवत्युवाच—
‘पुत्र, अनेन ते सच्चोत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च तव तुष्टा-
स्मि । गच्छ । विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो
जीवतु । इत्युक्त्वा देव्यदृश्याभवत् । ततो वीरवरःसपुत्रदारो
गृहं राजापि तैरलक्षितः सत्वरमन्तः पुरं पविष्टः ।

अथ पूमाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः
सन्नाह—‘देव, सा रुदती मामवलोक्यादृश्याभवत् । न

काप्यन्या वार्ता विद्यते ।' तद्वचनमाकर्ण्य राजाचिन्तयत्
'कथमयं श्लाघ्यो महासत्त्वः । यतः ।

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकल्पनः ।

दाता नापात्रवर्षी च प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥१०२॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति ।' ततः स राजा प्रातः
शिष्टसभां कृत्वा सर्ववृत्तान्तं प्रस्तुत्य प्रसादात्तस्मै कर्ना-
टकराज्यं ददौ । तत्किमागन्तुको जातिमात्राद्दृष्टः । तत्राप्यु-
त्तमायममध्यमाः सन्ति । चक्रवाको ब्रूते—

'योऽकापे कार्यघञ्छास्ति स किंमन्त्री नृपेच्छया ।

वरं स्वामिमनोदुःखं तच्चाशौ न त्यकार्यतः ॥ १०३ ॥

वैद्यो गुरुश्च मन्त्री च यस्य राज्ञः प्रियः सदा ।

शरीरधर्मकोशेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ १०४ ॥

शृणु देव ।

पुण्याल्लब्धं यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ।

इत्या मित्रु महालोभाग्निष्यर्था नापितोद्वः' ॥१०५॥

राजा पृच्छति—'कथमेतत् ?' मन्त्री कथयति—

कथा ६ ।

अस्त्ययोप्यायां चूडामणिर्नाम ध्वजियः । तेन धनार्थिना
महता क्लेशेन भगवार्थन्त्रार्पचूडामणिरिचरमारोपितः । ततः
धीशपापोऽभी स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा भगवदादेशाद्यध्वरेणा-

दिष्टः—‘यत्त्वमद्य प्रातः क्षौरं कृत्वा लगुडं हस्ते कृत्वा गृहे निभृतं स्थास्यसि । ततोऽस्मिन्नेवाङ्गण्ये समागतं भिक्षुं पर्यसि तं निदर्यं लगुडप्रहारेण हनिष्यसि । ततः सुवर्णकलशो भविष्यति । तेन स्वया यावज्जीवं सुखिना भवितव्यम् ।’ ततस्तथानुष्ठिते तद्व्रतम् । तत्र चौरकरणायातेन नापितेनालोक्य चिन्तितम्—‘अये, निधिप्राप्तरेयमुपायः । अहमप्येवं किं न करोमि’ । ततः प्रभृति नापितः प्रत्यहं तथाविधोलगुडहस्तः सुनिभृतं भिक्षुः रागमनं प्रतीक्षते । एकदा तेन प्राप्तो भिक्षुर्लगुडेन व्यापादितः । तस्मादपराधात्सोऽपि नापितो राजपुरुर्यैर्व्यापादितः । अतोऽहं प्रवीमि—‘पुण्याल्लब्धं यदेकेन इत्यादि ॥

राजाह—

‘पुरातत्तकथोद्गारैः कथं निर्णीयते परः ।

स्यान्निष्कारणधन्धुर्वा किं वा विश्वासघातकः ॥१०६॥

यातु । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । मलयाधित्यकायां चेच्चित्रवर्णस्त्रदधुना किं विधेयम् ।’ मन्त्री वदति—‘दिव, आगतप्रणिधिमुखान्मया श्रुतं तन्महामन्त्रिणो गृध्रस्योपदेशे यच्चित्रर्णेनानादरः कृतः । ततोऽसौ मूढो जेतु शक्यः । तथा चोक्तम्-

लुब्धः क्रूरोऽलसोऽस्त्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेधो रिपुः स्मृतः ॥१०७॥

ततोऽसौ यावदस्मद्दुर्गद्वाररोधं न करोति शवन्नयद्रिवनवर्त्मसु
तद्द्वलानि हन्तुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्ताम् । तथा
चोक्तम्—

दीर्घवर्त्मपरिधान्तं नयद्रिवनसंकुलम् ।

घोराधिसयसंत्रस्तं क्षुत्पिपासादितं तथा ॥ १०८ ॥

प्रमत्तं भोजनव्यग्रं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।

असंस्थितमभूयिष्ठं घृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १०९ ॥

पङ्कपांशुजलाच्छन्नं सुख्यस्तं तस्त्विविद्रुतम् ।

एवंभूतं महीपालः परसैन्यं विघातयेत् ॥ ११० ॥

अन्यथा .

अयस्कन्दमयाद्राजा प्रजागरकृतथमम् ।

दिवासुप्तं समाहन्पान्निद्राव्याकुलसैनिकम् ॥ १११ ॥

अतस्तस्य प्रमादिनो धलं गत्वा यथावकारं दिवानिर्गु

घनन्वस्मत्सेनापतयः ।' तथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः

सेनापतयश्च गृह्यो निहताः । ततश्चित्रवर्णो विपण्यः

स्वमन्त्रिणं दूरदर्शिनमाह—'तात, किमित्यस्मदुपेक्षा क्रियते ।

किं काप्यविनयो नमास्ति । तथा चोक्तम्—

न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमज्ञांप्रथम् ।

श्रियं षविनयो हन्ति जरा रूपमिशोचमम् ॥ ११२ ॥

अपि च ।

दधः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्पतां सुरमरोगी ।

उद्यक्तो विद्यान्तं घर्मार्थयशांसि च विनीतः' ॥११३॥

गृध्रोऽवदत्—'देव, शृणु ।

अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।

परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरुर्यथा ॥ ११४ ॥

अन्यच्च ।

पानं स्त्री भृगया द्यूनमर्थदूषणमेव च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं व्यसनानि महीभुजात् ॥११५॥

किं च ।

न साहसैकान्तरसानुवर्तिना

न चाप्युपायोपहतान्तरात्मना ।

विभूतयः शक्यमवाप्तुमूर्जिता

नवे च शौर्ये च वसन्ति संपदः ॥११६॥

स्वयास्ववलोत्साहमवलोक्य साहसैकवासिना मयोपन्यस्ते-
ष्वपि मन्त्रेष्वनवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम् । अतो दुर्नितिः
फलमिदमनुभूयते तथा चोक्तम्—

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः

संतापयन्ति कमवध्यभुजं न रोगाः ।

कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः

कं स्त्रीकृता न विपथाः परितापयन्ति ॥११७॥

अपरं च ।

मुदं विपादः शरदं हिमागम-

स्तमो विवस्वान्सुकृतं कृतघ्नता ।

प्रियोपपत्तिः मुचमापदं नयः

श्रियः समृद्धा अपि हन्ति दुर्नयः ॥११८॥

ततो मयाप्यालोचितम्—'प्रज्ञाहीनोऽयं राजा नो चेत्कथं
नीतिशास्त्रकथाकौमुदीं वागुरुकामिस्तिमिरयति । यतः

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः, किं करिष्यति' ॥११९॥

इत्यालोच्य तूष्णो स्थितः ।' अथ राजा श्रद्धाञ्जलिराह—'तात,
अस्त्वयं ममापराधः । इदानीं यथावशिष्टवलसहितः प्रत्या-
वृत्त्य विन्ध्याचलं गच्छामि तथोपदिश ।' गृध्रः स्व गतंचिन्त
यति—'कियतामत्र प्रतीकारः । यतः ।

देवतासु गुरो गोषु राजसु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो बालवृद्धातुरेषु' च ॥ १२० ॥

मन्त्री प्रहस्य व्रूते—दिव, मा भेषोः । समास्त्रसिंहि । शृणुदेव
मन्त्रिणां मित्रसंधाने विपजां साधिपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा मुस्ये को वा न पण्डितः ॥१२१॥

अपरं च ।

भारमन्तेऽपमेवाग्नाः कामं व्यग्ना भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥१२२॥
तदत्र भवदग्रतापादेव दुर्गं भङ्क्त्वा कीर्तिप्रतापसहितंत्वाम
चिरेण कालेन विन्ध्याचलं नेष्यामि ।' राजाह—'कथमधुना
स्वल्पबलेन तत्संपद्यते ।' गृध्रो वदति—'देव, सर्वं भवि
ष्यति । यतो विजिगीषोरदीर्घसूत्रतायि जयसिद्धेरवश्यंभावि
सञ्चयम् । तत्सहसैव दुर्गाविरोधः क्रियताम् ।'

प्रहितप्रणिधिनां चक्रेनागत्य हिरण्यगर्भस्पतत्कथितम्-
'देव, स्वल्पबल एवायं राजा चित्रवर्णो गृध्रस्य मन्त्रोपस्त-
म्भेन दुर्गाविरोधं करिष्यति ।' राजाह—'सर्वज्ञ, किमधुना
विधेयम्' । चक्रो ब्रूते—स्वबले सारासारविचारः क्रियताम् ।
तज्ज्ञात्वा सुवर्णवस्त्रादिकं यथार्थं प्रसादप्रदानं क्रियताम् । यतः

यः काकिनीमप्यपथप्रपन्ना

समुदरेन्यक्तहस्ततुष्याम् ।

काले तु कोटिष्वपि मुक्तहस्त-

स्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥१२३॥

अन्यच्च ।

ऋतौ विशाहे व्यसने रिपुक्षये

यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु तारीष्वधनेषु बान्धवे-

ष्वतिव्ययो नास्ति नराधिपाशु ॥१२४॥

यतः ।

मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात्सर्वनाशं करोति हि ।

कः सुधीः संत्यजेद्द्राण्डंशुल्कस्यैवातिसाध्वसात् ॥१२५॥

राजाह—‘कथमिह समयेऽतिव्ययी युज्यते ।’ उक्तं च—

‘आपदर्थे धनं रक्षेत्’ इति । मन्त्री ब्रूते—‘श्रीमतः कथमा-

पदः ।’ राजाह—‘कदाचिच्चलते लक्ष्मीः ।’ मन्त्री ब्रूते—

‘संचितापि विनश्यति’ तद्देव, कार्पण्यं विमुच्य दानमा-

नाभ्यां स्वमटाः पुरस्क्रियन्ताम् । तथा चोक्तम्—

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान्सुनिश्चिताः ।

कुलीनाः पूजिताः सम्यग्भिजयन्ते द्विषन्बलम् ॥१२६॥

अपरं च ।

सुमटाः शीलसंपन्नाः संहताः कृतनिधयाः ।

अपि पञ्चशतं शूरा निघ्नन्ति रिपुवाहिनीम् ॥१२७॥

किं च ।

शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः ।

त्यन्यते किं पुनर्नान्यैर्यथाप्यात्मंमरिर्नरः ॥१२८॥

यतः ।

सत्यं शौर्यं यदा त्यागो नृपस्यैते महागुणाः

एभिर्मुक्तो मनीषालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥१२९॥

ईदृशि प्रस्तावेऽमात्यास्तावदेव पुरस्कर्तव्याः । तथा चोक्तम् ।

यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी ।
स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥१३०॥

यतः ।

धूर्तः स्त्री वा शिष्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।
अनीतिपवनचित्तः कार्याब्धौ स निमज्जति ॥ १३१ ॥

भृशु देव,

हर्षक्रोधौ समौ यस्य शास्त्रार्थे प्रत्ययस्तथा ।
नित्यं भृत्यानपेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा ॥१३२॥
येषां राज्ञा सह स्यात्समुच्चयापधयौ ध्रुवम् ।
अमात्या इति तान् राजा नावमन्येत्कदाचन ॥ १३३ ॥
महीभृजो मदान्धस्य संकीर्णस्येव दन्तिनः ।
स्यलतो हि करालम्बः सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ १३४ ॥

।यांगत्यं प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते—देव, दृष्टिपूसादं कुरु ।
इदानीं विप्लवो दुर्गद्वारि वर्तते । तद्दृष्ट्वा देवपादादेशाद्बहिर्निःसृत्य
स्वविक्रमं दर्शयामि । तेन देवपादानां मानृण्यगुपगच्छामि ।
चक्रो ब्रूते—भवम् । यदि बहिर्निःसृत्यः योद्धव्यं तदा दुर्गा
शरणमेव निष्पूयोजनम् ।

अपरं च ।

विप्लवो हि यथा नक्रः मलिलान्निर्गतोऽवशः ।
धनादिनिर्गतः शूरः सिंहोऽपि स्याच्छृणालवद् ॥१३५॥

देवं, स्वयं गत्वा महारवं दृश्यतां युद्धम् । यतः ।

पुरस्कृत्य वलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाधिष्ठितः चापि किं न सिंहायते ध्रुवम् १३६।

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महारवं कृतवन्तः । अपरेद्युश्चि-
त्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच—‘ताव, स्वप्रतिज्ञातमगुना निर्वाहया’
गृध्रो ब्रूते—‘देव, शृणु तावत ।

अकालसहमत्यल्पं सूर्खन्यसनिनायकम् ।

अगुप्तं भीरुयोर्धः च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥१३७॥

तत्तावदत्र नास्ति ।

उपजापश्चिरारोघोऽवस्कन्दस्तीव्रपौरुषम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥१३८॥

अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्नः । (कर्णे कथयति) एवमेव ।
ततोऽनुदित एव भास्करे घतुर्ष्वपि दुर्गद्वारेषु घृते युद्धे दुर्गा
भ्यन्तरगृहेष्वेकदा काकैरग्निनिर्दिष्टः । ततः ‘गृहीतं गृहीतं
दुर्गम्’ इति कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राज
हंससेनिका दुर्गवासिनश्च सत्वरं हर्दं प्रविष्टाः । यतः ।

सुमन्त्रितं सुबिक्रातं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत् ॥१३९॥

राजहंसः स्वमात्रान्मन्दगतिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्यसे-
नापतिना कृकट्टेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह-

सारस सेनापते ! ममानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयिष्यति।
स्वमधुना गन्तु शक्तः। तत्कृत्वा जलं प्रविरयात्मानं परिरक्त
अस्मत्पुत्रं चूडामणिनामानं सर्वज्ञसंमत्या राजानं करिष्यसि
सारसो व्रूते—देव, न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः। यावच्च-
न्द्राकौ दिवि तिष्ठतस्तावद्विजयतां देवः। अहं देव, दुर्गाधि-
कारी। मन्मांसाद्यग्बलिसेन, द्वारचर्तमना प्रविशतु शत्रुः।
अपरं च।

दाता चमीं गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।'

राजाह—'सत्यमेवैतत् । किंतु ।

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः' ॥१४०॥

सारसो व्रूते—'भृष्टु देव,

यदि समरमपास्य नास्ति भृत्यो-

भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिर्न यशः क्रियेत् ॥१४१॥

अन्यच्च ।

भवेऽस्मिन्पवनोद्भ्रान्तवीचिभिन्नमंगुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥१४२॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुदृढं ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥१४३॥

देव, त्वं च स्वामी सर्वथा रक्षणीयः । यतः ।

प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिवैद्यः किं करोति गतायुषि ॥१४४॥

अपरं च ।

नरेशे जीवलोकोयं निमीलति निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च स्वारिव सरोरुहम् ॥१४५॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे खरतरनखाघातः कृतः । तदा सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहान्तरितो राजा जले चितः । अथ कुक्कुटेर्नखप्रहारजर्जरीकृतेन सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हता । पथात्सारसोऽपि चञ्चुप्रहारेण विभिद्य व्यापादितः । अथ चित्रवर्णो दुर्गं प्रविश्य दुर्गाविस्थितं द्रुपं ग्राहयित्वा वन्दिभिर्जपशब्देरानन्दितः स्वस्कन्धावारं जगाम

अथ राजपुत्रैरुक्तम्—‘तस्मिन् राजपले स पुण्यवान्सारस एव येन स्वदेहत्यागेन स्वामी रचितः । उक्तं चैतत्—

जनपन्ति सुतान्गावः सर्वा एव गवाकृतीन् ।

विपाणीद्विखितस्कन्धं काचिदेव गवां पतिम् ॥१४६॥

विष्णुशर्मोवाच—‘सतावद्विधाघरीपरिजनः स्वर्गसुखमनुभवतु महासत्त्वः । तथा चोक्तम्—

आहवेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।

मर्त्यभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१४७॥

यत्र तत्र हतः शूरोः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान्लभते लोकान्यदि बलैर्व्यं न गच्छति ॥१४८॥

अपरमप्येवमस्तु ।

विग्रहः करित्तरङ्गपत्तिमि-

नो कदापि भवतां महीभुजाम् ।

नीतिमन्त्रपवनैः समाहताः

संश्रयन्तु गिरिगहरं द्विषः ॥१४९॥

इति हितोपदेशे विग्रहो नाम तृतीयः

कथासंग्रहः समाप्तः ।

सन्धिः ।

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम्—‘धार्य, विग्रहः
श्रुतोऽस्माभिः । संधिरधुनामिधीयताम् ।’ विष्णुशर्मणो
क्तम्—‘श्रूयताम् । संधिमपि कथयामि यस्यापमायः
श्लोकः—

वृत्ते महति संग्रामे राज्ञोर्निहतसेनयोः ।

स्थेयाभ्यां गृध्रचक्राभ्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् १

राजपुत्रा ऊचुः—कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति—

ततस्तेन राजहंसेनोक्तम्—‘केनास्मद् दुर्गे निचिप्तोऽग्निः
किं पारक्येण किंवास्मद्दुर्गत्रासिना केनापि विप उपयुक्तेन
चक्रो ब्रूते—देव भवतो निष्कारणबन्धुरसौ मेघवर्णः सपरि-
वारो न दृश्यते । तन्मन्ये तस्यैव विचेष्टितमिदम् । ’राजा
क्षणां विचिन्त्याह—‘अस्ति तावदेव मम दुर्दैवमेतत् । तथा’
ब्रूते—

अपराधः स देवस्य न पुनर्मन्त्रिणामयम् ।

कार्यं सुचरितं क्वापि देवयोगाद्धिनश्यति ॥ २ ॥

मन्त्री ब्रूते—‘उक्तमेवैतत् ।

त्रिपमां हि दशां प्राप्य देवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

अपरं च ।

सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनन्दति ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनम् ।

हंसाभ्यां नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा' ॥ ५ ॥

राजाह—कथमेतत् ।' मन्त्री कथयति—

कथा १ ।

अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलाभिधानं सरः। तत्र चिरं संकटविकटनामानौ हंसौ निवसतः। तयोर्मिश्रं कम्बुग्रीवनामा कूर्मश्च प्रतिवसति । अथैकदा धीवरैरागत्य तत्रोक्तम्—यद्वास्माभिरद्योपित्वा प्रातर्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः।

तदाकर्ण्य कूर्मो हंसावाह—'सुहृदो, श्रुतोऽयं धीवरालापः। अधुना किं मया कर्तव्यम् ।' हंसावाहतुः'शायताम् पुनस्तावत्प्रातर्यदुचितं तत्कर्तव्यम् ।' कूर्मोवाच—'ममम् । यतो दृष्टव्यति करोऽहमत्र । तथा चोक्तम्—

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति' ॥ ६ ॥

तावाहतुः—कथमेतत् ।' कूर्मः कथयति—

कथा २ ।

पुरास्मिन्नेव सरस्येवंविधेषु धीवरैरुपस्थितेषु मत्स्यत्रये

शालोचितम् । तत्रानागतविधाता नामको मत्स्यः । तेनालो-
चितम्—‘अहं तावज्जलाशयान्तरं गच्छामि’ इत्युक्त्वा हृदा-
न्तरं गतः अपरेण प्रत्युत्पन्नमंतिनाम्ना—मत्स्येनाभिहितम्-
भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात्कुत्र मया गन्त्वप्यम् । तदुत्पन्ने
यथाकार्यं तदनुष्ठेयम् । तथा चोक्तम्—

उत्पन्नमापदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् ।

वणिजो भार्यया जारः प्रत्यक्षे निह्नुतो यथा’ ॥ ७ ॥

यद्भविष्यः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ प्रत्युत्पन्नमतिः कथयति-

कथा ३ ।

पुरा विक्रमपुरे समुद्रदत्तो नाम वणिगस्ति । तस्य रत्नप्रमा-
नाम्नी गृहीणी स्वसेवकेन सह सदा रमते । अर्थकदा सा
रत्नप्रभातस्य सेवकस्य मुखे चुम्बनं ददति समुद्रदत्तेनाव-
लोकित्वा । ततः सा बन्वकी सत्यरं भर्तुः समीपं गत्वाह-
‘नाथ’ एतस्य सेवकस्य महती निर्वृतिः । यतोऽयं चौरिकां
कृत्वा कर्पूरं खादतीति मयास्य मुखमाघ्राप ज्ञातम् । ‘यथा
चोक्तम्—‘आहारो द्विगुणः स्त्रीणाम्’ इत्यादि। तच्छ्रुत्वासेवकेन
प्रकृष्योक्तम्—‘नाथ, यस्य स्वामिनो गृहे एतादृशी भार्या
तत्र सेवकेन कथं स्थानं व्यम् । तत्र प्रतिघणं गृहीणी सेवकस्य
मुखं जिघ्रति ।’ ततोऽमाचुत्थाप चलितः। सापुनायत्नात्प्रबोध्य
पृथः । अतोऽहं प्रसीनि—‘उत्पन्नमापदम्’ इत्यादि ॥ ततो
यद्भविष्येणोक्तम्—

‘यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।
 इति चिन्ताविपन्नोऽयमगदः किं न पीयते ॥ ८ ॥
 ततः प्रातर्जलेन घट्टः प्रत्युत्पन्नमंतिभृं तवदात्मानंसंदर्श्य स्थितः ।
 ततोजालादपसारितो यथाशक्त्युत्प्लुत्य गंभीरं नीरं प्रविष्टः ।
 यद्भविष्यश्च धीवरैः प्राप्तो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि-अना
 गतविधाता’ इत्यादि । तद्यथाहमन्यहदं प्राप्नोमि तथा क्रिय-
 ताम् ।’ हंसावाहृतुः—‘जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलम् स्थले
 गच्छतस्ते को विधिः’ कूर्म आह—‘यथाहं भवद्भ्यां साकं-
 शवर्त्मना यामि तथा विधीयताम्’ हंसो ब्रूतः ‘कथमुपायः
 संभवति ।’ कच्छपो वदति—‘युवाभ्यां चञ्चुधृतकाष्ठखण्डमेकं
 मया मुखेनावलंब्य गन्तव्यम् । युवयोः पद्मवलनमयापिसुखेन
 गन्तव्यम् । हंसो ब्रूतः—‘संभवत्येष उपायः । किन्तु ।

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञो ह्ययमपि चिन्तयेत् ।

‘पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलैर्मक्षिताः प्रजाः’ ॥ ९ ॥
 कूर्मः पृच्छति—कथमेतत् ।’ तौ कथयतः—

कथा ४ ।

अस्त्युत्तरापथे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पिप्पलवृक्षः । तत्रानेके
 चका निवसन्ति । तस्य वृक्षस्याधस्ताद्विवरे सर्पो बालापत्यानि
 पादति । अथ शोकार्त्तानां चकानां विलापं श्रुत्वा फेनचिद्रकेनामि
 हितम्—‘एवं कुरुत । यूयं मत्स्यानुपादाय नकुलविवरादारभ्य

सर्पविवरं यावत्पंक्तिक्रमेण विकिरत । तवस्तदाहारलुब्धैर्नकुले
 रागत्य सर्पोद्रिष्टव्यः स्वभावद्वेषाद्दद्यापादयितव्यश्च ।' तथा-
 नुष्ठिते तद्दृष्टम् । तवस्तत्र वृक्षे नकुलैर्वकशावकरावः श्रुतः
 परचात्तैर्धृत्वास्तस्य वकशावकाः खादिताः । अत आवां भ्रूवः
 'उपायं चिन्तयन्' इत्यादि ॥ आवाभ्यां नीयमानं त्वामव-
 लोक्ष्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि स्वमुत्तर
 दास्यसि सदा त्वन्मरणम् । तत्सर्वथात्रैव स्थीयताम् ।'
 कूर्मो वदति—'किमहमप्राज्ञः । नाहमुत्तरं दास्यामि किमपि,
 न वक्तव्यम् ।' तथानुष्ठिते तथाविधं कूर्ममालोक्य सर्वे
 गोरक्षकाः परचाद्भावन्ति वदन्ति च । कश्चिद्वदति—
 'पश्यं कूर्मः पतति' तदात्रैव पक्त्वा खादितव्यः ।
 कश्चिद्वदति—'अत्रैव दग्ध्वा खादितव्योऽयम् । कश्चिद्व-
 दति—'गृहं नीत्वा भक्षणीयः' इति । तद्वचनं श्रुत्वा स
 'कूर्मः कोपापिष्टो त्रिस्मृतपूर्वमंस्कारः प्राह—'पृष्माभिर्मस्म
 भक्षितव्यम् ।' इति वदन्नेव पतितस्तेर्व्यापादितश्च । अतोऽहं
 ब्रवीमि—'गृहदां हितकामानाम्' इत्यादि ॥ अथ प्रणिधिर्न
 कस्तप्रागत्योवाच—'दिव, प्रागेव मया निगादितम् । दुर्ग-
 शोषनं हि प्रतिषण्यं कर्तव्यमिति । तद्य युष्पामिर्न कृतं-
 तदनवधानस्य फलमनुभूतम् । दुर्गदाहो मेपक्षेण पापसेन
 गृहप्रपुक्तेन । कृतः । राज्ञा निन्दवस्याह—

-प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु ।
 स सुप्त इव वृक्षाग्रात्पतितः प्रतिहन्यते ॥ १० ॥
 प्रणिधिरुवाच—‘इतो दुर्गदाहं विषाय यदा गतो मेघवर्ण-
 स्तदा चित्रवर्णेन प्रसादितेनोक्तम्—‘अयं मेघवर्णोऽत्र कर्पूर
 द्वीपराज्येऽभिपिच्यताम् तथा चोक्तम् ।

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नव प्रणांशयेत् ।
 फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥ ११ ॥
 चक्रवाको ब्रूते—‘ततस्ततः ।’ प्रणिधिरुवाच—‘ततः प्रधानम-
 न्त्रिणा गृध्रेणाभिहितम्—‘देव, नेदमुचितम् । प्रसादान्तरं
 कमपि क्रियताम् । यतः ।

अविचारयतो युक्तिकथनं तुपकण्डनम् ।
 नीचेषूपकृतं राजन्यालुकास्त्रिव मूत्रितम् ॥ १२ ॥
 महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—
 नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति ।
 मूपिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा ॥ १३ ॥
 चित्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ मन्त्री कथयति—

कथा ५ ।

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः ।
 तत्र तेन मुनिना काकेन नीयमानो मूपिकशावको दृष्टः ।
 ततः स्वभावदयात्मना तेन मुनिना नीवारकणैः संबर्धितः ।
 ततोविडालस्तं मूपिकं खादितुमुपधावति । तमवलोक्य मूपिक

स्तस्य मुनेः क्रोडे प्रविवेश । ततो मुनिनोक्तम्—‘मूपिक,
 त्वं माजरो भव ।’ ततः स विडालः कुक्कुरं दृष्ट्वा पलायते ।
 ततो मुनिनोक्तम्—‘कुक्कुराद्विभेषि । त्वमेव कुक्कुरो भव ।’
 स च कुक्कुरो व्याघ्राद्भेति । ततस्तेन मुनिना कुक्कुरो
 व्याघ्रः कृतः । अथ तं व्याघ्रं मुनिर्मुपिकोऽयमिति पश्यति ।
 अथ तं मूपिकं दृष्ट्वा व्याघ्रं सर्वे वदन्ति—‘अनेन मुनिना
 मूपिको व्याघ्रतां नीतः ।’ एतच्छ्रुत्वा स व्याघ्रोऽचिन्तयत्-
 ‘यावदनेन मुनिना स्थायते तावदिदं मे स्वरूपाख्यानमकी
 र्तिकरं न पलायिष्यते, इत्यालोच्य मूपिकस्तं मुनिं हन्तु
 गतः । ततो मुनिना तज्ज्ञात्वा ‘पुनर्मूपिको भव’ इत्युत्वा
 मूपिक एव कृतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘नीचः श्लाघ्यपदम्’
 इत्यादि ॥ अपरं च । सुकरमिदमिति न मन्तव्यम् । शृणु ।

‘भक्षयित्वा बहुन्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमात् ।

अतिलोभाद्बकः पश्चान्मृतः कर्कटकग्रहात्’ ॥ १४ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ मन्त्री कथयति—

कथा ६ ।

अस्ति मालवदेशे पद्मगर्भनामधेयं सरः । तत्रैको वृद्धो
 बकः सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवान्मानं दर्शयित्वा स्थितः स च
 केनचित्कुलीरेण दृष्टः पृष्टश्च—‘किमिति भवानवाहारत्यागेन
 तिष्ठति ।’ वकेनोक्तम्—‘मत्स्या मम जीवनहेतवः । ते कैवर्त

रागत्य व्यापादयितव्या इति चार्त्तानगरोपान्ते मया श्रुता ।
अतो वर्तनाभावादेवास्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहारेऽप्य-
नादरः कृतः ।' एतो मत्स्यैरालोचितम्—'इह समये तावदुप-
कारक एवायं लक्ष्यते । यद्यमेव यथाकर्तव्यं पृच्छयताम
यथा चोक्तम्—

उपकर्त्रारिणां संधिर्न मित्रेणापकारिणां ।

उपकारापकारोहि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ १५ ॥

मत्स्या ऊचुः—'भो वक, कोऽत्र रक्षयोपायः ।' वको ब्रूते—
'अस्ति रक्षयोपायो जलाशयान्तराश्रयणम् सत्राहमेकैकशो
युष्मान्जयामि ।' मत्स्या आह—'एवमस्तु ।' एतोऽसौ वक-
स्तान्मत्स्यानेकैकशो नीत्वा खादति । अनन्तरं कुलीरस्तपु-
चाच—'भो वक, मामपि तत्र नय' एतो वकोऽप्यपूर्वकुलीर-
मांसार्थी सादरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुलीरोऽपि
मत्स्यकण्ठकाकीर्णतत्स्थलमालोक्याचिन्तयत्—'हा, एतोऽस्मि
मन्दभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं व्यवहरिष्यामि
इत्यालोच्य कुलीरस्तस्य ग्रीवां चिच्छेद । स वकः पञ्चत्वं
गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—'मक्षयित्वा बहून्मत्स्यान्' इत्यादि ।
ततश्चित्रवर्णोऽवदत्—'शृणु तावन्मन्त्रिन्, मयैतदालोचित-
मस्ति । अत्रावस्थितेन मेघवर्णेन राज्ञा यावन्ति वस्तूनि अपर
ऋषयोत्तमानितावन्त्यस्माकमुपनेतव्यानि तेनास्माभिर्महा-

मुखेन विन्ध्याचले स्थातव्यम् ।' दृग्दर्शी विहस्याह—दिव,
अनागतवती चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भग्नमाण्डो द्विजो यथा' ॥१६॥

राजाह—'कथमेतत् ।' कथयति—

अस्ति देवी कोट्टनाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः ।
तेन महाविषुवत्संक्रान्त्यां सक्तपूर्णशराव एकः प्राप्त ।
तमादायासौ कुम्भकारस्य भाण्डपूर्णमण्डपैकदेशे रौद्रेणाकु-
लितः सुप्तः । ततः सक्तुरचार्यं हस्ते दण्डमेकमादायाचिन्त-
यत्—'यद्यहं सक्तुशरावं विक्रीय दशं कपर्दकान्प्राप्स्यामि
तदात्रैव तैः कपर्दकैर्घटशरावादि कमुपक्रीयानेकधा शृद्धैस्तद्धनैः
पुनः पुनः पूगवस्त्रादिकमुपक्रीय विक्रीय लक्षसंख्यानि
धनानि कृत्वा विवाहचतुष्टयं करिष्यामि । अनन्तरं तासु
सपत्नीषु रूपयौवनवती या तस्यामधिकानुरागं करिष्यामि ।
सपत्न्यो यदा द्रन्दं करिष्यन्ति तदा कोषाकूलोऽहं हां लगुडेन
ठाडयिष्यामि, इत्यभिधाय लगुडः क्षिप्तः । तेन सक्तुशरा-
वरचूर्णितो भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततस्तेन शब्देना-
गतैर्न कुम्भकारेण तथाविधान भाण्डान्यवलोक्य ब्राह्मण-
स्तिरस्कृतो मण्डपाद्बहिष्कृतचर । अतोऽहं ब्रवीमि—'अनागत-
वती चिन्ताम्' इत्यादि ॥ ततो राज्ञा रहसि शृध्रमुवाच—
,तात, यथा कर्तव्यं तथोपदिश ।' शृध्रो ब्रूते—

‘यदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥१७॥

शृणु देव, किमस्माभिर्धलदर्पाद्दिदुर्गं भग्नम् । किंतु तव प्रतापाधिष्ठितेनोपायेन ।’ राजाह—‘भवतामुपायेन ।’ शृणो भ्रूते ‘यद्यस्मद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशे गम्यताम् । अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते पुनर्विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदेश-गमनमपि दुर्लभं भविष्यति । सुखशोभार्थं संधायं गम्यताम् । दुर्गं भग्नं कीर्तिरच लब्धैव । मम संमतं तावदेतत् । यतः ।

यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।

अप्रियाण्याह संशयानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८ ॥

अन्यच्च ।

सुहृद्भलं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।

युधि संदेहदोलास्थं को हि कुर्यादवालिशः ॥ १९ ॥

अपरं च ।

संधिमिच्छेत्सयेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।

सुन्दोपसुन्दावन्योन्यं नष्टौ तुज्यञ्चलौ न किम् ॥२०॥

राजोवाच—‘कथमेतत् ।’ मन्त्री कथयति—

कथा ८ ।

पुरा दैत्यौ महोदारौ सुन्दोपसुन्दनामानौ महता क्लेशेन त्रैलोक्यकामनया चिराच्चन्द्रशेखरमाराधितवन्तौ । ततस्त्वयो-

भगवान्परितुष्टः 'वरं वरयताम्' इत्युवाच । अनन्तरं तयोः
समधिष्ठितया सरस्वत्या तात्रन्यद्भक्तुकामावन्यदभिहितवन्तौ
यथावयोर्भगवान्परितुष्टस्तदा स्वभियां पार्वतीं परमेश्वरो
ददातु । अथ भगवता क्रुद्धेन वरदानस्यावश्यकतया विचार-
मूढयोः पार्वतीं प्रदत्ता । ततस्तस्या रूपलावण्यलुब्धाभ्यां
जगद्घातिभ्यां मनसोत्सुकाभ्यां पापतिमिराभ्यां ममेत्य-
न्योन्यकलहाभ्यां प्रमाणपुरुषः फरिचत्पृच्छयतामिति मत्तौ
कृतार्या स एव भङ्गारको घृद्धद्विजरूपः समागत्य तत्रोप-
स्थितः । अनन्तरम् 'आवाभ्यामियं स्ववललब्धा, कस्येय-
मावयोर्भवति' इति ब्राह्मणमपृच्छताम् । ब्राह्मणो ब्रूते—

'वर्याश्रेष्ठो द्विजः पूज्यः क्षत्रियो चलवानपि ।

धनधान्याधिको वैश्यः शूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २१ ॥

तद्युवां क्षत्रधर्मानुगौ । युद्ध एव युवयोर्निपमः ।' इत्यभिहिते
सति 'साधूक्तमनेन' इति कृत्वान्योन्यवीर्यां समकालम-
न्योन्यघातेन विनाशमुपगतौ अतोऽहं ब्रवीमि—'संधिमि-
च्छेत्समेनापि' इत्यादि ॥ राजाह—'प्रागेव किं नोक्तं
भवद्भिः ।' मन्त्री ब्रूते—महचनं किमवसानपर्यन्तं श्रुतं
भवद्भिः । तदापि मम संमत्या नायं विग्रहारम्भः । साधु-
गुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो न विग्राहः । तथा चोक्तम्—

सत्यायौ धार्मिकोऽनायो आरुसंघातवान्बली ।

अनेकयुद्धविजयी संघेया सप्त कीर्तिताः ॥ २२ ॥

सत्योऽनुपालयेत्सत्यं संधितो नैति विक्रियाम् ।

प्राणघाथेऽपिसुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम् ॥ २३ ॥

धार्मिकस्यामियुक्तस्य सर्व एव हि युष्यते ।

प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ २४ ॥

संधिः कार्योऽप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।

विना तस्याश्रयेणार्यो न कुर्यात्कालयापनम् ॥ २५ ॥

संहतत्वाद्यथा वेणुनिषिद्धैः कण्ठकेवृतः ।

न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥ २६ ॥

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिघातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २७ ॥

जमदग्नेः सुतस्यैव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

अनेकयुद्धनयिनः प्रतापादेव श्रुज्यते ॥ २८ ॥

अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रतापेन तस्याशु धरामायान्ति शत्रवः ॥ २९ ॥

तत्र तावद्वह्निगुरुपेतः संघेयोज्यं राजा । चक्रवाकोऽव-

दत्—'प्रणिधे, सर्वत्रावव्रज । सर्वमवगतम् । गत्वा पुन-

रोगमिष्यसि ।' राजा चक्रवाकं पृष्ट्वान्—'मन्त्रिन् असं-

घेयाः कति ताञ्छेतुमिच्छामः ।' मन्त्री ब्रूते—'देव, कथ-

यामि । शृणु ।

पालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥३०॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणानिन्दकः ॥३१॥ -
 दैवोपहतकश्चैव तथा दैवपरायणः ।
 दुर्मिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥३२॥
 अदेशस्थो बहुरिपूर्युक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्मव्यपेतरश्च विंशतिः पुरुषा अभी ॥३३॥
 एतैः सन्धि न कुर्वीत गृहणीयात्तु केवलम् ।
 एते विमाद्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥३४॥
 पालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
 युद्धायुद्धफलं यस्माज्ज्ञातुं शक्तो न बालिशः ॥३५॥
 उत्साहशक्तिहीनत्वाद्बुद्धो दीर्घामयस्तथा ।
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्पेनाचसंशयम् ॥३६॥
 सुखोच्छेद्यो हि भवति सर्वज्ञातिवहिष्कृतः ।
 त एवैनं विनिग्नन्ति ज्ञातयस्त्वात्मसात्कृताः ॥३७॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेव प्रणश्यति ।
 तथैव भीरुपुरुषः संग्रामे तैर्विमुच्यते ॥३८॥
 लुब्धस्यासंविमागित्वान्न युष्यन्तेऽनुयायिनः ।
 लुब्धानुजीविकैरेष दानमिन्नैर्निह्व्यते ॥३९॥

संत्यज्यते प्रकृतिमिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।

संत्यज्यते प्रकृतिमिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।

सुखाभियोज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ ४० ॥

अनेकचित्तमन्त्रस्तु मेधा भवति मन्त्रिणा ।

अनवस्थितचित्तत्वात्कार्यतः स उपेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवनाद्वर्णनिन्दकः ।

विशीर्यते स्वयं ह्येष दैवोपहतकस्तथा ॥ ४२ ॥

संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।

इति दैवपरो ध्यायन्नात्मानमपि चेष्टते ॥ ४३ ॥

दुर्भिद्यव्यसनी चैव स्वयमेव विपीदति ।

फलव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ४४ ॥

अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते

ग्राहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपि कर्षति ॥ ४५ ॥

बहुशत्रुस्तु संव्रस्तः श्येनमध्ये फपोतवत् ।

येनैव गच्छति पंथा तेनैवाशु विपद्यते ॥ ४६ ॥

अकालसैन्ययुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना ।

कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥ ४७ ॥

सत्यधर्मव्यपेतेन संदध्यान्न कदाचन ।

स संधिनोऽप्यसाधुःवादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ ४८ ॥

अपरमपि प्रथयामि । संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैर्घाभावा

षाड्गुण्यं कर्मदाभारमोपायः ३०

विनिपातपीकारः कार्यसिद्धिश्च पञ्चाङ्गो मन्त्रः । साम-
दामभेददण्डाश्चत्वार उपायाः । उत्साहशक्तिर्मन्त्रशक्तिः
प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । एतत्सर्वमालोच्य नित्यं
विजिगीषयो भवन्ति महान्तः ।

या हि प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।
सा श्रीर्नीतिविदं परय चञ्चलापि प्रधावति ॥४६॥

तथा चोक्तम्—

वित्तं यदा यस्य समं विभक्तं
गूढधरः संनिभृतश्च मन्त्रः ।

न चाप्रियं प्राणियु यो ध्रवीति

स मागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति ॥ ५० ॥

किं च यद्यपि महामन्त्रिणा गृध्रेण संघानमुपन्यस्तं तथापि
तेन राज्ञा संतप्रति भूजयदर्पान्न मन्तव्यम् । देय, तदेवं
क्रियताम् । सिंहलद्वीपस्य महामलो नाम सारसो राजास्म-
न्मित्रं जम्बुद्वीपे कोपं जनयतु । यतः ।

गुगुप्तिमाघाय सुसंहतेन

यत्नेन वीरो विनरघरातिम् ।

मनापयेद्येन समं गुतप्त-

स्वप्नेन संघानमुपैति तमः ॥ ५१ ॥

राज्ञा 'एवमस्तु' इति निगद्य विचित्रनामा वकः सुगुप्तलेखं दत्त्वा सिंहलद्वीपं प्रस्थितः ।

अथ प्रणिधिरागत्योवाच—'देव, श्रूयतां तत्रत्यप्रस्तावः । एवं तत्र गृध्रेणोक्तम्—'देव, मन्मेघवर्णस्तत्र चिरमृषितः स वेत्ति किं संघेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो न वा इति ।' ततोऽसौ राज्ञा समाहूय पृष्टः—'वायस, कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भः । चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः ।' वायस उवाच—'देव, हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो महाशयः चक्रवाकसमो मन्त्री न कत्राप्यवलोकयते ।' राजाह—'यद्येवं-तदा कथमसौ त्वया वञ्चितः ।' विद्वस्य मेघवर्णः प्राह—'देव,

विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का पिदग्धता ।

अङ्गमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ५२ ॥

शृणु देव, तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः किंतु महाशयोऽसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः । तथा चोक्तम्—

आत्मौपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनम् ।

स तथा वञ्च्यते घूर्तव्राद्विणरक्षागतो यथा' ॥ ५३ ॥

राजोवाच—'कथमेतत्' । मेघवर्णः कथयति—

कथा ६ ।

अस्ति गौतमस्मारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिन्नामग्नः स

च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्कन्धे कृत्वा गच्छन्धूर्तत्रयेणायलोकितः । ततस्ते धूर्ता यद्येप च्छागः केनाप्युपायेन लभ्यते तदा मत्तिप्रकर्षो भवतीति समालोच्य वृक्षत्रय-तले क्रोशान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं प्रतीक्ष्य पथि स्थिताः तत्रैकेन धूर्तेन गच्छन्स ब्राह्मणोऽभिहितः—‘भो ब्राह्मण, किमिति कुक्कुरः स्कन्धेनोद्यते ।’ विप्रेणोक्तम्—‘नायं श्वा, किंतु यज्ञच्छागः ।’ अथानन्तरस्थितेनान्येन धूर्तेन तथै-योक्तम् । तदाकर्ण्य ब्राह्मणरक्षागं भूमौ निधाय मुहुर्निरीच्य पुनः स्कन्धे कृत्वा दोलायमानमतिरचलितः ।

मतिर्दोलायते सत्यं सतामपि खलोक्तिमिः ।

तामिर्विधासितश्वासां म्रियते चित्रकर्णयत् ॥ ५४ ॥

राजाह—‘कथमेतत् ।’ स कथयति—

कथा १० ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्जनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंह । तस्य सेवकास्त्रयः काको व्याघ्रो जम्बुकरव । अथ तैर्भ्रमद्भिः कश्चिद्दुष्टो दृष्टः पृष्टथ—‘कृतो भवानागतः सार्थाद्भिः ।’ स चात्मवृत्तान्तमकथयत् । ततस्तीर्नत्वा सिंहेऽसौ ममर्षितः । तेनामयवाचं दत्त्वा निग्रकर्ण इति नाम कृत्वा स्यापितः । अथ कदाचित्सिंहस्य शरीरवैकल्याद्भूरिष्टिकारग्याशाहारमलम-मानास्ते प्यग्रा बभूवुः तपस्नैरालोचितम्—‘चित्रकर्णमेव यथा

स्वामी व्यापादयति तथानुष्ठीयताम् । किमनेन कष्टक-
भुजा ।' व्याघ्र उवाच—'स्वामिनाभयवाचं दत्त्वानुगृहीतः,
तत्कथमेवं संभवति ।' काको ब्रूते—'इह समये परिधीयाः
स्वामी पापमपि करिष्यति । यतः ।

त्यजेत्क्षुधार्ता महिला सुपुत्रं

सादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं

क्षीणा नरा निष्कल्याण भवन्ति ॥ ५५ ॥

अन्यथा ।

मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

लुब्धो भीरुस्त्वरायुक्तः कामुकश्च न धर्मवित् ॥५६॥

इति संचिन्त्य सर्वे सिंहान्तिकं जग्मुः । सिंहनोकमम्—
'आहारार्थं किंचित्प्राप्तम् ?' तैरुक्तम्—'यत्नादपि न प्राप्तं
किंचित् ।' सिंहनोक्तम्—'क्रोऽधुना जीवनोपायः ।' काको
वदति—'देव, स्वाधीनाहारपरित्यागात्सर्वनाशोऽयमुपस्थितः'
सिंहनोक्तम्—'अत्राहारः कः स्वाधीनः ।' काकः कर्णे
कथयति—'चित्रवर्ण' इति । सिंहो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णा
स्पृशति । अभयवाचं दात्वा शृतोऽयमस्माभिः । तत्कथमेव
संभवति । तथा च ।

न भूप्रदानं न सुवर्णदानं
न गोप्रदानं न तथाभदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं
सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम् ॥५७॥

अन्यत्र ।

सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभते सम्यग्रचिते शरणागते ॥ ५८॥

काको ब्रूते—'नासी स्वामिना व्यापादयितव्यः ।

किंत्वस्माभिरेव तथा कर्तव्यं यथासी स्वदेहदानमङ्गीकरोति ।'
सिंहस्तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितः । ततोऽसौ लब्धावकाशः कूर्तं
कृत्वा सर्वादाय सिंहान्तिकं गतः । अथ काकेनोक्तम्—
'देव, यस्मादप्याहारो न प्राप्तः । अनेकोपवासजिन्नः स्वामी ।

तदिदानीं मदीयमांसमुपशुज्यताम् । यतः ।

स्वामिमूला गवन्त्येव सर्वाः प्रकृष्यः खलु ।

समूलेष्वपि पृथेषु प्रपन्नः सफलो नृणाम् ॥५९॥

सिंहेनोक्तम्—'वरं प्राणपरित्यागः । न पुनरीदृशि कर्मणि
प्रपृत्तिः ।' अम्बुकेनापि तथोक्तम् । ततः सिंहेनोक्तम्—'भवम्'
अथ व्याघ्रेणोक्तम्—'मद्देहेन जीवतु स्वामी ।' सिंहेनो-
क्तम्—'न कदाचिदेवमुचितम् ।, अथ चित्रकर्णोऽपि जात-
विदयामस्तथैवात्मदानमाह । ततस्तद्रचनात्तेन व्याघ्रेणासौ

कुर्विं विदार्य व्यापादितः सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—
 ‘मतिर्दोलायते सत्यम्’ इत्यादि ॥ ततस्तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा
 स्वमतिभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा ब्राह्मणः स्नात्वा गृहं
 ययौ । स छागस्तैर्धूर्तैर्नात्वा भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—
 ‘आत्मोपम्येन यो वेत्ति’ इत्यादि ॥ राजाह— ‘मेषवर्ण, कथं
 शत्रुमप्ये त्वया विरमुपितम् । कथं वा तेषामनुनयः कृतः
 मेषवण उवाच—‘देव, स्वामिकार्याधिना स्वप्रयोजनवशाद्वा
 किं न क्रियते । पश्य ।

लोको बहति किं राजन्न मूर्ध्ना दग्धमिन्धनम् ।

क्षालयन्नपि घृक्षांघ्रिं नदीवेला निकृन्तति ॥ ६० ॥

तथा चोक्तम्—

स्कन्देनापि बहेच्छत्रून्कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।

यथावृद्धेन सर्पेण मण्डूकाविनियानितः ॥ ६१ ॥

राजाह—‘कथमेतत् ।’ मेषवर्णः कथयति—

कथा ११

अस्ति ज्रीणोद्याने मन्दविषो नाम गर्पः । सोऽनिज्जीर्णत-
 याहारमप्यन्वेष्टुमद्यमःसरस्यतीरे पतित्वा स्थिरः । ततो दूरा-
 देव केनचिन्मण्डकेन दृष्टः । पृष्ठथ—‘किमिति त्वमाहारं
 नान्विष्यसि ।, सर्पोऽब्रुवत्—‘गच्छ मद्र, मम मन्दमाग्यत्प
 प्ररनेन किम् ।, ततः मंजातकीतुकः न च मेकः सर्वथा कः

ध्यताम्' इत्यादि । सर्पोऽप्याह—'भद्र, ब्रह्मपुरवासिनः
श्रोत्रियस्य कौण्डिन्यस्य पुत्रो विशतिवर्षीयः सर्वगुणसंपन्नो
दुर्देवान्मम नृशंसस्वभावाद्दष्टः । तं पुत्रं सुशीलनामानं नृत-
मालोक्य मूर्च्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां लुलोठ । अनन्तरं
ब्रह्मपुरवासिनः सर्वे बान्धवास्तत्रागत्योपविष्टाः । यथा
चोक्तम्—

उत्सवे व्यसने युद्धे दुर्मिच्छे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशानं च यस्तिष्ठति स बान्धवः' ॥६२॥

तत्र कपिलः स्नातकोज्ज्वदत्—'अरे कौण्डिन्य, सूढोऽसि
तेनैवं विलपसि । शृणु ।

क्रोडीकरोति यमं यथा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तथा शोकस्य कः क्रमः ॥६३॥

क्व गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ।

दियोगसाक्षिणी येयां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥ ६४ ॥

अपरं च ।

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।

समागमा नापगमाः सर्वमुत्पादि भंगुरम् ॥ ६५ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः घीयमाणा न लक्ष्यते ।

श्यामकुम्भ इवाम्भःस्थो विशीर्णः सन्निभाप्यते ॥६६॥

आगमतरतामेति मृत्युर्जन्नोर्दिने दिने ।

आघातं नीयमानस्य वक्ष्यस्येव पदे पदे ॥ ६७ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रष्टव्यसंचयः ।

पेश्वर्यं प्रियसंवासो भ्रष्टोत्तत्र न पण्डितः ॥ ६८ ॥

यथा फाष्टं च काष्टं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्बद्धतसमागमः ॥ ६९ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।

विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्बद्धतसमागमः ॥ ७० ॥

अन्यच्च ।

पञ्चमिर्निर्मिते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।

स्यां स्यां योनिमनुप्राप्ते तत्र कां परिदेवना ॥ ७१ ॥

यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्तनसः प्रियान् ।

तावन्तोऽपि निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खः ॥ ७२ ॥

नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते येन केनचित् ।

अपि स्वैन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ७३ ॥

अपि च ।

संयोगो हि वियोगस्य संश्रयति संभवम् ।

अनतिक्रमणीयस्य जन्ममृत्योरिवागमम् ॥ ७४ ॥

आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।

अपथ्यानामिवात्मानां परिणामोऽतिदारुणः ॥ ७५ ॥

अपरं च ।

व्रजन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरिता यथा ।
 आयुरादाय मर्त्यानां तथा राज्यहनी सदा ॥७६॥
 सुखास्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।
 न वियोगावसानत्वाद्दुःखानां क्षुरि युज्यते ॥७७॥
 श्रत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।
 यद्वियोगासिलूनस्य मनसो नास्ति भेषजम् ॥७८॥
 सुकृतान्यपि कर्माणि राजभिः सगरादिभिः ।
 अथ तान्येव कर्माणि ते चापि प्रलयं गताः ॥७९॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्ड

मृत्युं मनुष्यस्य विष्वक्खणस्य ।

वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मबन्धाः

सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति ॥८०॥

यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति

गर्भे निवासी नरवीरलोकः ।

ततः प्रमृत्यस्खलितप्रयाणः

■ प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति ॥८१॥

ततः संसारं विचारय । शोकोऽप्यमज्ञानस्य प्रपञ्चः । परस्य ।

अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छन्तु चर्चितामपयाति किम् ॥८२॥

तदयत्मानमनुगंधेहि । शोकरुचर्चां परिहर । यतः ।

अकाण्डपातजातानां पात्रार्था मर्ममेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधी' ॥८३॥

ततस्तद्वचनं निशाम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उत्थायान्नवीत्—

'तदलमिदानीं गृहनरकवासेन । वनमेव गच्छामि ।' कपिलः

पुनराह—

‘वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकृत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥८४॥

यतः ।

दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥८५॥

उक्तं च ।

वृष्यर्थं मोजनं येषां संतानार्थं च मधुनम् ।

वाक्यसत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥८६॥

तथा हि ।

आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था

सत्योदका शीलनता दयोर्भिः ।

तत्रामिपेकं कुरु पाण्डुपुत्र

न वारिणा शुष्यति चान्तरात्मा ॥८७॥

अकाण्डपातजावानां यात्रार्था मर्ममेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधी' ॥८३॥

ततस्तद्वचनं निशाम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उत्थायाब्रवीत्—
'तद्वलमिदानीं गृहनरकवासेन । वनमेव गच्छामि ।' कपिल
पुनराह—

'वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिण्यं
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोः'

यतः ।

दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्नं
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं

उक्तं च ।

वृत्त्यर्थं भोजनं येषं
वाक्यसत्यवचनं

तथा हि ।

आत्मा नदी संयमपुण्यतीथः ।
सत्योदका शीलवता दरु
तत्रामिपेकं कुरु पाण्डुपुत्र
न वारिणा शुष्यति :

एकदा न विगृहीयाद्वहन् राजामिधातिनः ।

सदपोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाश्यते ध्रुवम् ॥ ९३ ॥

देव, किमिति विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्मत्पश्चात्-
प्रकोपोऽनेन कर्तव्यः । अपरं च ।

योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलाद्यथा' ॥ ९४ ॥

राजाह—'कथमेतत् ।' दूरदर्शी कथयति—

कथा १२

अस्त्युज्जयिन्यां माधवो नाम विप्रः । तस्य ब्राह्मणी
प्रदत्ता बालापरस्य रचार्यं ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नातुं गता ।
अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमाह्वानमागतम् । तच्छ्रु-
त्वा ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यादचिन्तयत्—'यदि सत्वरं न
गच्छामि तदान्नः कश्चिच्छ्रुत्वा श्राद्धं ग्रहीष्यति । यतः ।

श्रादानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ ९५ ॥

किंतु बालकस्यात्र रचको नास्ति । तत्किं करोमि । यातु ।
चिरकालपालितमिमं नकुलं पुत्रनिर्विशेष बालरक्षार्या
व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन नकुलेन
बालसमीपमागच्छन्कृष्णसर्पो दृष्ट्वा व्यापाद्य कोपात्खण्डं
खण्डं कृत्वा खादितः । ततोऽसौ नकुलो ब्राह्मणमायान्तम-

च सर्पस्तं पृष्टेकृत्वा चित्रपदक्रमं वध्राम । परेद्युश्चलितुम-
समर्थं तं मण्डूकनाथोऽवदत्—‘किमद्य भवान्मन्दगतिः’ सर्पो
ब्रूते—‘देव, आहारविरहादसमर्थोऽस्मि ।’ मण्डूकनाथोऽवदत्—
‘अस्मदाह्वया मण्डूकान्मघय ।’ ततः ‘गृहीतोऽयं महा-
प्रसादः’ इत्युक्त्वा क्रकशो मण्डूकान्खादितवान् । अतो निर्म-
ण्डूकं सरो विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन खादितः । अतोऽहं
ब्रवीमि—‘स्कन्धेनापि बहेन्धत्रून्’ इत्यादि ॥ ‘देव, या
त्विदानीं पुरापृत्ताख्यानकथनम् । सर्वथा संघेयोऽयं हिरण्य-
गर्भो राजा संधीयतामिति मे मतिः ।’ राजोवाच—‘कोऽयं
भवति विचारः, यतो जितस्तावदयमस्माभिस्ततो यद्यस्म-
त्सेवया वसति तदास्ताम् । नो चेद्विशृण्वताम् ।’

अत्रान्तरे जम्बूद्वीपादागत्य शुक्रेनोक्तम्—‘देव, सिंहल-
द्वीपस्य सारसो राजा संश्रति जम्बूद्वीपमाक्रम्यावतिष्ठते ।’
राजा ससंभ्रमं ब्रूते—‘किं किम् ।’ शुकःपूर्वोक्तं कथयति ।
गृध्रः स्वगतमुवाच—‘साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन् सर्वज्ञ,
साधु साधु ।’ राजा सकोपमाह—‘आस्तां तावदयम् । गत्वा
तमेव समूलमुन्मूलयामि ।’ दूरदर्शी विद्विष्याह—

न शरन्मेघवत्कार्यं पृथिव धनगर्जितम् ।

परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान् ॥९२॥

अपरं च ।

एकदा न विगृह्णीयाद्बहून्राजाभिधातिनः ।

सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाश्यते ध्रुवम् ॥ ९३ ॥

देव, किमिति विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्मत्पत्रा-
प्रकोपोऽनेन कर्तव्यः । अपरं च ।

योऽर्घ्यतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलायथा' ॥ ९४ ॥

राजाह—'कथमेतत् ।' दूरदर्शी कथयति—

कथा १२

अस्त्युज्जयिन्यां माधवो नाम विप्रः । तस्य ब्राह्मणी
प्रयुक्ता बालापत्यस्य स्वार्थं ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नातुं गता ।
अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमाह्वानमागतम् । तच्छ्रु-
त्वा ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यादचिन्तयत्—'यदि सत्वरं न
गच्छामि तदान्यः कश्चिच्छ्रुत्वा श्राद्धं ग्रहीष्यति । यतः ।

भ्रादानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पितृवि तद्रसम् ॥ ९५ ॥

किंतु बालकस्यात्र स्वहो नास्ति । तत्किं करोमि । यातु ।
निरकालपालितमिमं नकुलं पुत्रनिर्विशेष बालहरथायां
व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । तत्रस्तेन नकुलेन
बालमर्मापमागच्छन्कृप्यमर्षो रष्ट्रा व्यापय कोपात्त्रयदं
नष्टं कृत्वा यादितः । ततोऽपी नकुलो ब्राह्मणमापान्नाम-

वलोक्य रक्तविलितमुखपादः सत्वरमुपागम्य तच्चरणयोलुलोठ
 ततः स विप्रस्तथाविधं तं दृष्ट्वा बालकोऽनेन खादित इत्य-
 वदार्य नकुलं व्यापादितवान् । अनन्तरं यावदुपसृत्यापत्यं
 पश्यति ब्राह्मणस्तावद्बालकः सुस्थःसर्पश्च व्यापादितस्तिष्ठति
 ततस्तमुपकारकं नकुलं निरीक्ष्य भावितचेताः स परं विपा-
 दमगमत् । अतोऽहं ब्रवीमि—‘योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय’ इत्यादि ।
 अपरं च ।

कामः कोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।

पद्बर्गमुत्सृजेदेनमस्मिस्त्यक्ते सुखी नृपः’ ॥ ६६ ॥

राजाह—‘मन्त्रिन्, एष ते निश्चयः ।’ मन्त्री ब्रूते—‘एवमेव ।
 यतः ।

स्मृतिश्च परमार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।

दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिणः परमो गुणः ॥ ६७ ॥

तथा च ।

सहसा विदधीत न क्रिया—

मविवेकः परमापदां पदम् ।

वृष्णुते हि विमृश्यकारिणं

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ९८ ॥

तद्देध, यदिदानीमस्मद्बचनं क्रियते तदा संधाय गम्यताम् ।
 यतः ।

यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।

संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साम्निव्यवस्थिता ॥९६॥

राजाह—‘कथमेवं संभवति ।’ मन्त्री ब्रूते—‘देव,

सत्वरं भविष्यति । यतः ।

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥१००॥

विशेषतश्चायं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मन्त्री च । ज्ञातमेतन्मया

पूर्वं भेषवर्णवचनात्कृतकार्यसंदर्शनात् । यतः ।

क्रमानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।

तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्मानुभाव्यते ॥१०१॥

राजाह—‘अलमुत्तरोत्तरेण । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् ।’ एत-

न्मन्त्रयित्वा गृध्रो महामन्त्री ‘तत्र यथाहं कर्तव्यम्’ इत्युक्त्वा

दुर्गाभ्यन्तरं चलिताः । ततः प्रथिधिवकेनागत्य राज्ञो हिर-

यपगर्भस्य निवेदिनम्—‘देव संधिं कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽस्म-

त्समीपमागच्छन् ।’ राज्ञ हंसो ब्रूते—‘मन्त्रिन्, पुनःसंयन्विना

केनचिदत्रागच्छाम् ।’ सर्वज्ञो विदुःसाह—‘देव, न शक्या

स्पदमेतन् । यतोऽसौ महाराजो दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं

मन्दमतीनाम् । कदाचिच्छत्रैव न क्रियते । कदाचित्सर्वत्र

शक्या । तथा हि ।

सरसि; वसुशस्ताराच्छाये चणाल्परिवञ्चितः

कुमुदविटपान्वेषी-हंसो निशास्त्रविचक्षणः ।

यदशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं

कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते ॥१०२॥

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।

बालः पापसदग्धो दृश्यपि फृत्कृत्य भक्षयति ॥१०३॥

तद्देव, यथाशक्ति तत्पूजार्थं स्त्रीपहारादिसामग्री सुस-
ज्जीक्रियताम् । तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वाराचक्र-
वाकेणोपगम्य सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने
चोपविष्टः । चक्रवाक उवाच—‘युष्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छ-
योपभुज्यतामिदं राज्यम् ।’ राजहंसो ब्रूते—‘एवमेव ।’
दूरदर्शी कथयति—‘एवमेवैतत् । किञ्चिदानीं बहुप्रपञ्चवचनं
निष्प्रयोजनम् । यतः

दुग्धमर्धेन गृह्णीयात्स्त्वन्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं छन्दानुरोधेन यथातथ्येन पंडितम् ॥१०४॥

अन्यच्च ।

सद्भावेन हरेन्मित्रं संप्रमेण तु बान्धवान्

स्त्रीभृत्यौ दानमानाम्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥१०५॥

तदिदानीं संघाय गम्यताम् । महाप्रतापधिब्रवणो राजा ।’

चक्रवाको ब्रूते—‘यथा संधानं कार्यं तदप्युच्यताम् ।’
 राजहंसो ब्रूते—‘कति प्रकाराः संधीनां संभवन्ति ।’
 ब्रूते—कथयामि । श्रूयताम् ।

बलीपलाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।

आपन्नः संधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयोपनम् ॥ १०६ ॥

कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ १०७ ॥

अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः ।

परिक्रयस्तथोच्छ्रयस्तथा च परभूषणः ॥ १०८ ॥

स्कन्धोपहेयः संधिश्च योदशैते प्रकीर्तिताः ।

इति षोडशकं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १०९ ॥

कपालसंधिविज्ञेयः केवलं समसंधितः ।

संप्रदानान्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ११० ॥

संतानसंधिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।

सद्भिस्तु संगतः संधिर्मन्त्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ १११ ॥

यावदायुः प्रमाणस्तु समानार्यपयोजनः ।

सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कार्णव्यो न भिद्यते ॥ ११२ ॥

संगतः संधिरेवायं प्रकृतत्वात्सुंखवत् ।

तथान्यैः संधिभूषणैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ११३ ॥

सरसिः वसुशस्ताराच्छाये चणःत्परिवञ्चितः-

कुमुदविट्पान्वेषी हंसो निशास्वविचक्षणः ।

यदशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं

कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते ॥१०२॥

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।

पालः पायसदग्धो दध्यपि फृत्कृत्य भक्षयति ॥१०३॥

तदेव, यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुसज्जीक्रियताम् । तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्य सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने चोपविष्टः । चक्रवाक उवाच—‘युष्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् ।’ राजहंसो ब्रूते—‘एवमेव ।’ दूरदर्शी कथयति—‘एवमेवैतत् । किंत्विदानीं बहुप्रपञ्चवचनं निष्प्रयोजनम् । यतः

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्त्वब्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं छन्दानुरोधेन यथातथ्येन पंडितम् ॥१०४॥

अन्यच्च ।

सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण तु वात्सवान्

स्त्रीभृत्यौ दानमानाम्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥१०५॥

तदिदानीं संघाय भग्यताम् । महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा ।’

चक्रवाको ब्रूते—'यथा संधानं कार्यं तदप्युच्यताम् ।'
 राजहंसो ब्रूते—'कति प्रकाराः संधीर्ना संभवन्ति ।' गृध्रो
 ब्रूते—कथयामि । श्रूयताम् ।

बलीयसामियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियाः ।

आपन्नः संधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालपापनम् ॥१०६॥

कपाल उपहाररथ संतानः संगतस्तथा ।

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुराणान्तरः ॥ १०७ ॥

महद्वनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः ।

परिहृतस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः ॥ १०८ ॥

स्कन्धोपहंसाः संधिश्च षोडशते प्रकीर्तिताः ।

इति षोडशकं प्राहुः संधिं संधिविचंचयाः ॥ १०९ ॥

कपालसंधिविज्ञेयः केवलं समसंधितः ।

संप्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ११० ॥

गंगानसंधिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।

सत्रिस्तु संयतः संधिर्मन्वीर्ष्व उदाहृतः ॥ १११ ॥

यारदायुः प्रमाद्यस्तु समानार्थप्रयोजनः ।

सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारयेयो न भिद्यते ॥११२॥

संगतः संधिरेवायं प्रकृतत्वात्सुवर्षवत् ।

तथान्यैः संधिदृशतैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ११३ ॥

आत्मकार्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
 स उन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ११४ ॥
 मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
 इति यः क्रियते संधि प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११५ ॥
 उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
 अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ॥ ११६ ॥
 एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति ।
 सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग उच्यते ॥ ११७ ॥
 आवयोर्बोधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
 यस्मिन्पणस्तु क्रियते स संधिः पुरुषान्तरः ॥ ११८ ॥
 त्वयैकेन मदीयोऽर्थः संप्रसाध्यस्त्वसाविति ।
 यत्र शत्रुः पर्य कुर्यात्सो दृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ ११९ ॥
 यत्र भूम्येकदेशेन पण्येन रित्तरुर्जितः ।
 संधीयते संधिविद्धिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥ १२० ॥
 स्वसैन्येन तु संधानमात्मादिष्ट उदाहृतः ।
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १२१ ॥
 कोशांशेनार्धकोशेन सर्वकोशेन वा पुनः ।
 शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १२२ ॥
 भ्रुवां सारवतीर्नां तु दानानुच्छिन्न उच्यते ।

भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः ॥ १२३ ॥

परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १२४ ॥

परस्परोपकारस्तु मैत्री संबन्धकस्तथा ।

उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव संघयः ॥ १२५ ॥

एक एवोपहारस्तु संधिरेव मतो मम ।

उपहारविभेदास्तु सर्वे मैत्रविश्रजिताः ॥ १२६ ॥

अभियोक्ता वलीयस्त्वादलब्ध्या न निवर्तते ।

उपहारादते तस्मात्संधिसन्धो न विद्यते ॥ १२७ ॥

राजाह—भवन्तो महान्तः पंडितारच । तद्वास्माकं यथा-
कार्यमुपदिश्यताम् । मन्त्री ब्रूते—आः, क्रिमेवमुच्यते ।

आधिण्याधिपरीनापाद्य श्वो वां विनाशिने ।

को हि नाम शरीराय धमपितं समाचरेत् ॥ १२८ ॥

ब्रह्मान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।

तथाविधमिति ज्ञात्वा शरवत्कस्याणमाचरेत् ॥ १२९ ॥

मृगतृष्यासमं वीक्ष्य संसारं षण्मंगुरम् ।

सजनेः संगतं कुर्यादमीय च मुखाय च ॥ १३० ॥

तन्मम सम्मतेन तदेव क्रियताम् । यतः ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुलया कृतम् ।

अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३१ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरःसरयोरप्यनयोर्भूपालयोः काञ्चनाभिधानसंधिर्विधीयताम् ।' सर्वज्ञो ब्रूते—'एवमस्तु ।' ततो राजहंसेन राज्ञा ब्रह्मालंकारोपहारैः स मन्त्री दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमनाश्चक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य संनिधानं गतः । तत्रचित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञो गृध्रवचनाद्बहुमानदानपुरःसरं संभाषितस्तथाविधं संधिं स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितः । दूरदर्शी ब्रूते—'दिव, सिद्धं नः समीहितम् । इदानीं स्वस्थानमेव विन्ध्याचलं व्यावृत्त्य प्रतिगम्यताम् । अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोभिलषितं फलं प्राप्नुवन्निति ।

विष्णुशर्मणोक्तम्—अपरं किं कथमामि कथ्यताम् ।' राजपुत्रा ऊचुः—'तव प्रसादाद्राज्यव्यवहाराङ्गं ज्ञातम् । ततः सुखिनो भूता वयम् ।' विष्णुशर्मोवाच—'यद्यप्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु—

संधिः सर्वमहीशुजां विजयिनामस्तु प्रमोदः सदा
सन्तः सन्तु निरापदः सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्धताम् ।
नीतिर्वारविलासिनीव सततं बचःस्थले संस्थिता ।
नीतिर्वारविलासिनीव सततं बचःस्थले संस्थिता
वक्त्रं चुम्बतु मन्त्रिणामहरद्भूयान्महानुत्सवः ॥१३२॥

अन्यथास्तु ।

प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिरचन्द्रमौलिः स याव-
द्यावच्छन्दमीर्ष्यारारेर्जलद इव तडिन्मानसे विस्फुरन्ती ।

यावत्स्वर्णाचिलोऽयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-
स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोऽयं कथानाम् ॥१३३॥
अपरं च ।

श्रीमान्धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्माण्डलिको रिपून् ।
येनार्यं संग्रहो यत्नान्लेखयित्वा प्रचारितः ॥१३४॥

इति द्वितीयेऽध्याये संधिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः समाप्तः ।
समाप्तोऽयं द्वितीयेऽध्यायः ।

प्रथमा परीक्षा में निर्धारित पुस्तकें

सारस्वत पूर्वार्द्ध	॥=)	भारतवर्ष का इतिहास	१)
छन्द कौमुदी	॥=)	तर्क संग्रह	॥॥)
अमरकोष प्रथमकाण्ड	।=)	लघुसिद्धान्तकौमुदी पूर्वार्द्ध	१।)
लघुसंग्रह भा० टी०	१।)	श्रुतबोध भाषाटीका	।=)
सुहृत् चिन्तामणि	३।)	किरातार्जुनीय सु.टी.	१।।)
बृहज्ज्योतिषसार	३।)	रघुवंश महाकाव्यम्	१।।)

गरुडपुराण भाषाटीका	२)	ब्रह्मानन्द भजनमाला	१।।)
रामायण भा. टी. गुट.का	६)	इन्द्रजाल वड़ा	२।)
रामायण भा.टी. वड़ा	१०)	वाशिष्ठीद्वयन पद्धति भा.टी.	॥।)
राधेश्याम रामायण	५।।)	रुद्राष्टाध्यायी	॥=)
गुरी-धर्म-विधान	४)	विवाह पद्धति भाषाटीका	॥।)
असली कौकशास्त्र	४)	लावनी ब्रह्मज्ञान	२)
युद्ध वृत्ती प्रचार वैद्यक	३)	वैद्यक संग्रह घरेलू दवायें	॥।)

मिलने का पता—

बाबू ठाकुर प्रसाद

कच्चीढीली, बनारस